खण्डनखण्डखाद्यम्

महामहोपाध्याय श्रीहर्ष विरचितम् ।

गवर्णमेण्टसंस्थापितसंस्कृतपाठशालाध्यक्ष श्रीयुत बाबु रसमय दत्त
महोदयानामनुज्ञया

श्रीमदनमोहनतर्कालङ्कारैः संस्कृतम्

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितम्

कलिकाता

संवत् १९०५ ।

खण्डनखण्डखाद्ये

प्रथमः परिच्छेदः

अविकल्पविषय एकः स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु ।
ईश्वरमुमया न परं वन्देऽनुमयापि समधिगतम् ॥

मानापनोदनविनोदनतो गिरीशे
भासेव सङ्कुचितपौरुचितन्तदिन्दोः ।
भेत्तुम्भवानिम्रचितं दुरितं भवानि
नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥

शब्दार्थनिर्व्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्व्वत्र निर्व्वचनभावमखर्व्वगर्व्वान् ।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥

अथ कथायां वादिनोर्नियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्व्वे तत्त्वसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयं । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन तत् कस्य हेतोः किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीय वाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात् उत लोकसिद्धत्वात् अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्जकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्व्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात्

तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः । सोयमपूर्व्वः
प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताभ्यूहितो नूनं
यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि तथा-
गतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु
सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेपि प्रवर्त्तन्तां तन्मते
वाचोभङ्ग्यः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूमइति
चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां
न नियामकं किन्तु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता
येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा
अभ्युपगतप्रमाणादिसत्वैर्मतान्तरव्यवहारादिभिरपरैस्तथाभूता इति
कथ्यन्ते । यदि त्वमद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितु
मीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रवर्त्तितोयं व्यवहारइति
एतत्तत्त्वस्य प्रोच्यमानेऽपि नास्माकमादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणा-
दीनि भवता प्रवर्त्तितोयं व्यवहारइत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास
इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यव
हारएव धर्म्मी कथं सिद्ध्येत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्व्व
विधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवं । न ब्रूमोवयं न सन्ति प्रमा-
णादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति । किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणा-
दीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनै र्यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते
तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्त्यतामिति अन्यथा न सन्ति प्रमाणादी
नीति मत मस्माकमारोप्य यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं
कीदृशीं मर्य्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तं किं प्र-
माणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायां उता
सत्त्वमभ्युपेत्य अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः
अभ्युपगत प्रमाणादिसत्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात् द्वितीये
तु स्वतोऽप्यापत्तेः नं तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युप-

गमानुरोधित्वाच कथानियमस्य अन्यथा स्वाभिप्रायमात्रमभ्य तेनापि
तद्दूषयितुं यत्किञ्चिद्वाग्जालमपि दूषणोऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम्
प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा महती स्यात् तस्मात्
प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं बद्धा
कथायां प्रवर्त्तितायां भवन्नेदं दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात्
योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्तोऽतिदूरत स्तस्मिन्
पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा । अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन्
बोधोऽभिधीयतइत्येव नेष्यते शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञा-
प्यन्ते अतएव भाष्यकारः सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि पद्यतइत्याह स
नतु प्रतिपद्यसइति । नैवम् । शि[illegible]न् प्रत्यपि चार्व्वाकादेर्दोष्य-
त्वमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च त[illegible]त् तस्य कथाप्रवेशात्तयोस्त-
द्बाधाक्षमत्वात्कथायामेव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः तथाहि
स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतु-
ता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वान-
भ्युपगन्तॄणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः । उक्त-
श्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत
इति । अथ मन्यसे कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां
सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमः यत्सत्तदभ्युपगम्यतइतिस्थितेरिति । नैवं ।
कयापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति
हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः
कथनात्पूर्व्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा अभिलषद्भ्यां कथका
भ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् तच
व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यतइति व्यवहार
नियमसमयमेव बध्नीतः सच प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना
प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्य्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं
निग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् तदुत्पादने प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्य

नियमबन्धेपि हेतुर्वक्तव्यः तथा च सोपि हेतुः कथायां प्रवृत्तावा-मभिधातुं युक्तइति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थान मनवकाशं द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यव-स्थापनमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात्। नचैवं प्रमाणानुपन्यासे स्वेच्छामात्रगृहीतमूलत्वान्मूलापरिशुद्धिसम्भवेन . सर्व्व विचारविचार्य्यतत्फलविप्लवापत्तिः स्यात्। आवेद्यमानादिपारम्पर्य्या-गतस्य लोकव्युत्पत्तिगृहीतत्वादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यता स्वयमस्वतःसिद्धिसुदृढत्वात्। नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्थमेव ताभ्या मङ्गीकर्त्तुमुचिता तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युप-पत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपे[illegible] तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथा प्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णय[illegible]स्य वाभिलषितस्य कथकयोरपर्य्यव सानात्। नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा। नाद्यः। विचारप्रवृत्ति मन्तरेण तस्य दुर्न्निरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात्। नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यता पातात्। पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि प्रमाणा दयोपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावन्न भवति। नापि चतुर्थः यादृशोभवताप्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहार नियमः कथायामालम्ब्यते। तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्वानुसरणो-दासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात्। तस्य यदि मां प्रतिफलातिप्रसङ्ग-कत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः।

स्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभि धातुं शक्या। क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणकारणभावस्य नियमात्

तद्भावस्य नियतपूर्व्वसत्वरूपं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय न पर्य्यव-
स्यात्। दूषणानामाक्षिप्तत्वेन भङ्गावधारणनियमवचने साधनाङ्गानां
व्याप्त्यादीनां सत्वेन तद्विपक्षस्य तद्रूपताव्यवहारनियमवादे च
कारणत्वमेव तस्य तस्य सत्वमङ्गीकृतमिति चेदिदमुच्यते प्रमाणा-
दीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः प्रवर्त्तन्त इति। नैवम्। एभिरपि
बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्व्वोक्त बा-
धायामनिस्तारात्। न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादि
सत्तास्वीकारपर्य्यवसायितया नायं दोषः स्यात् यतः सत्ताज्ञानस्य
तदाङ्गत्वं न तु सत्तायाः। तत्र किं सत्तावगममात्रात्तदभ्युपगम इति
मन्यसे अबाधितात्तदवगमाद्वा। न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जल-
रूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात्। द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादि
मध्यस्थमात्रस्य तस्यापि कथाकालमात्र एव बाधितावगमाभावात्।
अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितबोधविरहात्। नाद्यः
अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्रयावगतस्यापि एकत्वावगतस्य च पुरुषा-
न्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बहुलं बाध्यतादर्शनादिति। न चासाव-
र्थोऽसन्नपि द्वित्वादिपुरुषमात्रपूर्व्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शने
सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते तस्माद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते
यत्र सर्व्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम्। तदित्थं
यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथा
कालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्व्वप्रका-
राबाधिततत्तत्सत्तावगमायत्ततत्सत्त्वाभ्युपगमकथाङ्गताङ्गीकारस्य
कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिक
व्यवहारः प्रणीयते तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गमेतदुच्यते
व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति। तस्माद्यादृ-
ग्व्यवहारनियमः कृतः तन्मर्य्यादानेन नोल्लङ्घितेति। यथाविकारव्यव-
हारे मध्यस्थावगमः स विद्यते यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य

पराजयः यत्र वाद्युक्तनिग्रहस्थानावगमः स निगृहीतः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियमएव कथारम्भाय ग्राह्यः अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्य मित्यस्य च्चायमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्थावगमस्य विषयी भवितव्यमिति। नच वाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति। तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात्। नन्वेवमन वस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिकमतिरिति न्यायात्। नचान्तिमासत्त्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रवाहासत्त्वा पत्ति स्तथाचावगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम्। अस्त्वेव हि तथा [illegible]तुरज्ञानकक्षागवेषणामात्रविश्रान्तेन विचारेण ततःपर- मननुसरणरमणीयेनैव समयं बद्धा कथाया मिथःसम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात्। अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेपि ज्ञानानवस्थाया दुष्परिहरत्वात्। नच वाच्यं मत्पक्षे स्वरूपसत्ताज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं नत्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति। स्वरूपसत्तामादा- यापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात्। यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोप- पादिका न घटादिसत्ता एवमेवासत्ताविशेषेपि ज्ञातमेवासद्व्यवहा- रोपपादकं नान्यत्। असत्त्वोपपादकञ्चेति व्याहतमिति चेन्न सदुप- पादकमिति कुतो न व्याहतम्। नहि सदुपपादकमसच्चेनेति क्वचिदा वयोः सिद्धम्। ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः न कार्य्यस्याद्यसत्ताक्षणइवान्यदापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तवापि किं ना- न्यदा कार्य्यजन्म। अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्वं तथादर्शनात् तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्वं तदातनकार्य्यजन्मनोनियाम- मकं तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यनियामक मिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुककालाविशेषेण नियम्यनिया-

मकार्य्यव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्त्यावस्थाया एव सामग्र्याः सदा कार्य्यनि-
यमोऽभ्युपेयः तदादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधिः
तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेषः। कार्य्यजन्मैव। अन्यथा यदि-
शेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव
पर्य्यवस्येत् तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तर
वतोऽपि किं रूपमित्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः। किञ्च "अन्तर्भावित
सत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः। नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः।"
तथाह्यन्तर्भूतसत्वे यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरसतः
स्वाश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेपि च स्वस्मिन् स्ववृत्ति
व्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकानियमदर्शनात् न सैव सत्ता
तस्मिन्निति अन्यस्या स्तत्वाविशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारण
त्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वथैवं कारणमसत्पर्य्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवे-
शने वा पर्य्यवसानमेव। नच सत्ताभेदानन्त्यमस्त्वेवेत्यपि मादृशादि-
का निस्ताराय सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमननिबन्धनशक्तिमः
प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्वबुद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति
कष्टतरम्। नच स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति भिन्नानप्यनुगत बुद्ध्या-
द्याधानपदेऽभिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्य्यत।
माभूदनुगतिः स्वरूपसत्वस्येति च वदन् तद्धर्म्मिणीं कारणतां कथमनु-
गमयितासीति। किञ्च स्वरूपसत्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिक
मसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति
घटादिर्नेत्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ सदपि सत्ता
मनन्तर्भाव्य कारणं तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण
कोट्यप्रवेशाविशेषात्। अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किन्तु
कारणत्वं सत्वं नियतपूर्व्वसत्तां हि कारणतामन्वहृति मन्यसे तर्हि
मत्पक्षे सैव कारणतास्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्ट-
कुट्यां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छ-

तामि सत्ता मयाभ्युपगतैव। अन्यथा कासावसत्तीति त्वमपि किं सत्तान्तःसत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि। गत्वैवं पूर्व्ववत् क्वापि सत्त्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात्। असत्ताविशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेपि तुल्यत्वात्। सत्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षेऽसत्वाविशे-षात् व्यतिरेकः परं सोप्यनियतो यदा कारणाभाव स्तदा कार्य्या-भावावश्यम्भावानभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्वएव कदाचि-त्कार्य्योत्पादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात्। अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात्। अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः। एतेन "आम्रामोदकाष्टमा ये ये चोपार्ज्जित मोदकाः। रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाम्रामोदकायते। सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आम्रामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात्। तदसत्कार्य कार्य्यं स्यादिति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्य कार्य्यत्वोपगमे कारणत्कार्य्येपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वा विशेषस्य पूर्व्ववदावृत्तेः तस्मात् "पूर्व्व सम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ। हेतुतत्ववहिर्भूतसत्वासत्वकथा वृथा।" आस्तां प्रतिबन्दिग्रहग्रहः कथं पुनरसतः कारणत्वमव-सेयं प्राक्सत्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् असत्वस्य चाविशेषा-दिति चेन्न इदमस्मान्नियतं प्राक्सदितिबुद्ध्याविशेषात्। भ्रान्त्यैवं बुद्धिगोचरेतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया भिचतुरकक्ष्या बाधानवरोधविश्रान्तया वस्तुसत्वनिश्चयस्ते तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारणतानिश्चयः केवलन्ततः परास्वपि कक्षासु बाधात् पूर्व्व पूर्व्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्वावधारणं वयं मन्यामहे इति वि-शेषः। परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षाबाधाविनापि ततः परकक्षाबाध्य-मानत्वेनात्यन्ताभावोपगमात् अन्यैकदर्शनपरिशेषः स्यात्। एतेन सत्वाविशेषात् कथं कस्यचित्कस्य चिचतुरकक्षाबाधाविलम्बनाभि-

त्यपि निरस्तम्। अनेकबुद्धिविषयत्वादस्यां को विशेष इति चेत् यदा
कदापि बाह्यबुद्धिविषयतैव अन्यथा अथवा कथमन्यदा बाह्यबुद्धि
विषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् सदासत्त्वमन्यदा त्वेन गृह्यत इति चेत्
अल्पकालिकमेव तर्हि तत्तदाकारबोधयोगीति समानं तदेतत्
कल्पितविलक्षणमिति गीयते असती सा न विशेषिका सती सा नैकैक-
भिसम्बन्धेन सम्बन्धितिरपि सती भवेति एतच्च प्रतिवक्तव्यः आर्यं ताव-
द्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतं तस्यापि जिज्ञासायां निष्कुर-
कश्चा विश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता तेनैव
मुपपादितम्भविष्यति। अथासत्ता तस्य पर्यवस्यति तदा असत्त्वैव तेनैव
मुपपाद्यत इति स्वीकर्त्तव्यं भ्रमविषयेणैव भ्रमे विशिष्टत्वव्यवहारः।
अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः अन्यथा प्रथममेव
मतिकर्द्दमे कथारम्भणमप्यसमापद्येत स्वीकृतश्च भवतापि भविष्य-
दादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य कारण
ग्रहोत्त्व विशेषणमसदेव कार्य्यं नच कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्या
एकदान्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरपीति वक्तव्यं विशिष्टव्यवहार
प्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्ताविशेषात्। प्रयोजनानुपयुक्ते काले
तस्य स्वरूपतोवस्थानं पाटच्चरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवसान्त
मनुहरति तथापि कालान्तरस्थितया घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतया
व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन स्वभाववशात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते। नन्वेव
मत्यन्तासद्भवितुमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषणतया अवच्छिन्नतयानङ्गी-
कारात् कुत्र स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि नियम्यते न उत्तमस्य अस-
तोपि तदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपतैव नियतविशेषणस्यैकसत्त्वादन्य-
थातिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेषु रजतादावेवमतिविस्तारेण।

अपरे पुनस्तत्रापि शून्यताङ्गीकारे मनः प्रणयमनासादयन्तः
सर्वमिदमसदेव विश्वमित्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमाना मन्यन्ते यावं

तावत् स्वप्रकाशं स्वतएव सिद्धरूपं न खलु विज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कस्यचिज्जानामि न वेति संशयः न जानामीति वा विपर्य्ययो व्यतिरेक-प्रमा वा तेन जिज्ञासितस्यातत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणामभावसमुदायः स्वाव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयति अन्यथा हि जिज्ञासित प्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोऽपेक्षि ज्ञानमविश्रित जिज्ञासस्य स्यादतः सर्व्वजनस्वात्मसम्वेदनसिद्धं बोधस्य स्वरूपम् व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमात् न तत्र संशयादिरिति चेन्न यत्रैवानु-व्यवसायेयत्ता नापेया तत्र जिज्ञासायामात्मधर्म्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्य्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात्। विषयिसद्भाव-संशये च तद्विषयेऽपि संशयस्य सम्भवात् एवं हि निपतुरसम्वेदन कक्षाक्षानचैत्यनियमाभ्युपगमोपीति स्वप्रकाशेनुमानमेयव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव न सिद्ध्येत् यदि हि विज्ञानं परतः सिद्ध्येत् तदा अनवस्था स्यात् नच बाध्यमवश्यवेद्यता वित्तेर्नाभ्युपेयते स्वार्थव्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया प्रसूयत इति नानवस्थेति यतस्तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतो यया व्यवहारोपपत्तिः को ब्रूते सती सा वित्तिरसत्येव न कुतः सामान्यतो वित्तेस्तथात्वविधावपेक्षितसिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां प्रमाणप्रवृत्तिः तदा तत्र सत्वसाधनम्। सत्वेपि जिज्ञासायां सत्यां प्रमाणव्यवहारसत्तैव वा अन्यद्वा प्रमाणमस्त्येवेति चेन्न तस्यापि सत्वं कथमित्यनवस्था स्यात् शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिर्वा प्रसज्येतेत्यर्थासिद्धि पर्य्यन्तस्य व्यसनस्य दुस्तरत्वात् सेयमप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतीति। घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणस-द्भावो वाच्यः यदि प्रमाणमनुपन्यस्य सात्तीत्यङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्य मेव किन्न स्यात् ततश्च घटसत्तायां प्रमाणसत्ता दर्शनीया। तथा च प्रमाणसत्तापि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकारार्हा सर्वप्रमाणसत्तानिष्ठत्वेर्वस्तुसत्तानिष्ठत्तिर्नियतत्वात्। अन्यथा सतम

रसादेरप्यापत्तेरिति, अयमनवस्थादोषश्च स्वप्रकाशवादिनः स्यात् ।
यदि हि वित्तिरेव प्रमाणसत्तां परोक्षीकार्य्येत तदा घटसत्तामपि तथै-
वाङ्गीकार्य्यतामिति घटेऽपि तथा प्रमाणोपन्यासायासः । अथ ना-
नवधानसमयवित्तितद्वित्तिधाराभ्युपगम्यते, किन्नाम कदाचित् कुत-
श्चित् वित्तिः प्रमीयतइति सर्व्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयत इति
चेन्न स्यादप्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्यतोऽधिका घटवित्ति
तद्वित्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयशतभारमन्थरा
वित्तिरस्मदादेरत्यन्तयत्नेनानुभूयेत । यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि सा
सम्भाव्यते तदा यस्या अपि वित्तेस्तावद्विषयगर्भिताधी विषयः सा-
प्यन्यथा कथं चिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्च निर्म्माणापत्तिश्च । नहि
स्वमनन्तर्भाव्य कयाचिद्धिया स्वप्रवाहो ग्राह्यः तथा सति स्वप्रकाश
सिद्धेः अतएवान्योन्यविषयतापि निरस्ता सविषयकान्योन्यग्रहे स्वग्र-
हापत्तेः । नच पुरुषान्तरेण सा प्रमास्यते नतु तदभावइति ते प्रमा-
स्ति तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः । नचैवं घटसामग्री
तत्सामग्रीगवेषणेऽप्यनवस्था स्यात् वैषम्यात् यदि घटसामग्री तत्सा-
मग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थापत्त्यैव
घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदविरहितएव प्रमीयते यदि तु ज्ञानेप्येवं
स्यात् तदा स्वस्य प्रवेशात् स्वप्रकाशापत्तिः प्रवेशादनवस्था अवेदने
शेषासिद्ध्या सर्व्वासिद्धिरिति व्यसनं दुरुत्तरमेव । ये च मानमेयभावा
श्रया दोषाः कीर्त्तनीयास्तेऽपि प्रसज्येरन् । नच तैर्द्दोषैर्मास्त्वेव ज्ञान
मित्यास्थेयं स्वतः सर्वसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव
चानुभवस्य सर्वदेशकालेष्वप्रमाणत्वात् प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतः
सिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्म्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः
अतएव धर्म्मापग्रहप्रवर्त्तिषु वाग्व्यवहाराविषयत्वं कालानवच्छेद
मादाय नित्यत्वोपचारः देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः प्रकाराव
च्छेदविरहनिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः सौगतप्रभाकरयोः

अभावे अभावं प्रति नैयायिकवचाभावानतिरेकस्वीकारादिवाद्वैता व्याघातः अमविषयनिषेधवच प्रतियोगिनः सर्वथैवासिद्धावपि न काचित् क्षतिः। तदेतत् श्रुत्वा प्रमाणेनोपलक्षणन्यायात् तात्पर्यतः प्रकाश्यते तेन परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्पर्यतः श्रुतिस्तस्मिन्नविवादभाजां पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते वस्तुतस्त्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम्। ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदं क्रियाकर्म्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः कार्य्या क्रिया हि कर्म्मणो भवति कर्म्म च कारकं क्रियायाः नच स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यं पूर्व्वापरभाव विशेषस्य हेतुहेतुमद्भावरूपत्वात्। नच तस्मादेव तदेव पूर्व्वमपरञ्च सम्भवति तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्व्वशब्दार्थत्वात् तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नोनवच्छिन्नश्चेति विरोधात्। नैवम्। क्रियायाः कर्म्मजन्यतानियमानङ्गीकारात् सर्वथैवानागतविनाशे तदसम्भवात्। क्वचिज्जनकतामादाय कर्म्मणि कारकत्व व्यपदेशात् कारणव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्म्मलक्षणात् विनापि क्रियाजनकत्वेन कर्म्मव्यवहारोपपत्तेः। किञ्च तत्कर्म्मत्वं यत् स्वं प्रति विरुध्यते परसमवेतक्रियाफलभागित्वमिति चेन्न अपादानस्यातिव्याप्तेः अपादानं कर्म्मापीति चेन्न वृक्षात्पर्णं पतति वृक्षं पर्णं पततीत्यपि स्यात् विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति तदविवक्षातो नैवमिति चेन्न वस्तुसतस्तद्रूपस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा तदपि स्यात् अपादानस्य कर्म्मत्वं न विवक्ष्यतइति शाब्दिकसम्प्रदायइति चेत् तर्हि निरुक्तसर्व्वकर्म्मव्यवहारेऽपि स्वकृत कर्म्मलक्षणानुरोधेन कर्म्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्म्मत्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात् कथञ्च लोकोत्तरप्रश्नेन निरुक्तसर्व्वकर्म्म व्यवहारेपि कर्म्मत्वमस्तीति ज्ञातम् अपादानेतरदीदृशं कर्म्मेति चेन्न तथापि नदी वर्द्धतइत्यादौ तदृद्धेरप्राप्ततीरभागप्राप्तिफलायाः सकर्म्मत्वापत्तेः अपादानेतरदित्यस्य स्थाने शब्दानाशकेतिकरणेऽप्यस्य

तदवस्थत्वात् विनाशलक्षणायां वृद्धौ तदयोगाच्च वृक्षं त्यजतीत्यादाव कर्म्मकत्वप्रसङ्गाच्च । आत्मानं जानामीत्यत्र च परत्वाभावादकर्म्मक-त्वापत्तेः । तथाप्युपाधिभेदात्परत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिति चेन्न यतोऽस्तु तावदेवं यथा कथञ्चित्तथाप्यध्यात्म विदो निरुपाधिमात्मानं जानतो ज्ञानं नात्मकर्म्मकं स्यात् । पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्म्मकर्त्तरि का गतिः स्यात् सर्व्वज्ञमीश्वर-मन्यमानेन च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति फलशालित्वस्यानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धिः तस्माद्व्याकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदी वृद्ध्यादिवत् कर्म्मापि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया शेषश्चेत्तराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ।

ननु चाभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वम् । विषयित्वं हि विषयसम्बन्धिता सम्बन्धश्च भेदमन्तरेणासम्भवदवस्थितिः सम्बन्धमितेः सम्बन्धिस्वरूपभेदमितिव्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् । नैवम् । विषय विषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः तथाभूतत्वेऽपि च अन्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपेतव्यमनवस्थाभयात् तथा सति च सैव यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्तत्सम्बन्धिनोर्भेदमना-दायैव पर्य्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यं स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्य्यादाति-शायित्वात् तथा विनापि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्मायं सम्बन्धः पर्य्यवसास्यति तदवगमोपि तदवगमाव्यतिरेकेणैव भविष्यति कोवि-रोधः । नचैवं घटतज्ज्ञानयोर्यादृग्विषयविषयिभाव स्तादृगेवायापि स्वप्रकाशविषयविषयिभावान्यत्वे बाध्यतैव स्यात् अस्त्ये वस्तु विद्याविल मानघटतज्ज्ञाने बाध्यत्वं परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयोरननुगमेपि न दोषः । अथ वा स्वात्मना सह क्रियाकर्म्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थं इति नाभ्युपेयमेव यथा तु भवतां सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्व्यवहारव्यवस्था सत्ता स्वयमेव सद्रूपा नच तावता स्वात्माश्रयता तथात्मप्रकाशमपि स्वतएव सिद्धस्वरूपम् ।

अथवा यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुणमादायैव प्रधानस्या न्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनं समर्थतां सोयं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो न ब्रह्मस्वप्रकाशता तत्र विषयाभा- वात् एतावन्मात्रेण तु स्यात् यथा स्वविषयेपि कुटादौ बहुव्रीहि वाक्यं व्यवहारं प्रवर्त्तयति तथा ज्ञानमविषयेप्यात्मन्यविद्यादशाया मिति । तदेवं यद्यदन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवस्यति तत्सर्वमन्य- थानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयति । तद्यथा अन्यो ज्ञाता अन्यश्च ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानुप- पत्त्या त्याज्यं तथा अन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्यथा नुपपत्त्या त्याज्यं सर्वतोबलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः तथा दृष्टतामात्रमव लम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते तदिदमाहुः । "प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि अदृष्टशतभागोपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकइति ।,, तस्मात् "अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका । पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका । वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः नह्ये कत्र समावेशश्छायातपवदेतयोरिति ।,, तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचार लक्षणोपपन्नैरेवं विधैर्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपद्या । अस्मा- भिस्तु स्वसंवेदनबलादेव स्वतःसिद्धिरूपं विज्ञानमाश्रियतइति एवञ्च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति । यदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्व भावो नावधार्यते । अतोनिरभिलाप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिता इति ।,, ज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं ब्रह्मवादिनः सङ्गिरन्ते । तथा हि नेदं सद्भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात् नाप्यसदेव तथा सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः । यदपि निर्वक्तुमसामर्थ्यं गुरवउपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्त- इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावानुगामिनीयमनिर्वच-

नीयतेति नब्रूयुर्वक्तृदोषादिति च वदेयुः । यस्तु यस्तु वादी निरवताभिमानं धत्ते स निर्व्वक्तु नतु ग्रस्यति वक्तव्यदोषात् । नच ते दोषाः स्वोक्तिमपि घ्नन्तो जातयः कथं न स्युरिति वाच्यं यतोऽनिर्व्वचनीयत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्व्वचनीयैरेव अनिर्व्वचनीयैरपि च तैर्व्यवच्छियत एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात् तज्जातीयत्वस्य च निरुच्य योजयितुमशक्यत्वात् । ननु सदसत्त्वपक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्व्वचनीयतेति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः किम्वा सदसत्त्वपक्षवहिर्भावाभ्युपगमः । आद्ये भवितव्यं सदसत्त्वयोरन्यतरेणेत्येकस्याभासत्वं तच्च सत्त्वपक्षदोषस्यैवाभ्युपेयभावावश्यकत्वात् यदि तावत् सत्त्वं तत्तदा सत्त्वपक्षे दोषः कथं सङ्गच्छते अथासत्त्वपक्षस्तदा सर्व्वासत्त्वे तद्दोषः कथं सद्भावमनुभवितुं प्रभवेत द्वितीयस्तु व्याघातादेवासम्भवी परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम् । योहि सर्वमनिर्वचनीय सदसत्त्वं ब्रूते स कथमनिर्वचनीयत्वासत्वव्यवस्थित्यै पर्य्यनुयुज्यते सापि हि कृत्स्नप्रपञ्चपरसर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैव परस्यैव तु व्यवस्थयैवं पर्य्यवस्यति निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वं विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्य्यवसायितायास्तेनाभ्युपेयत्वात् ततः परकीयरीत्येदमुच्यते अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्य्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु वयं प्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य्य तत्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमो न साध्वीयम्भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात् अतएवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिविषयाः पर्य्यनुयोगा निरवकाशाः त्वद्व्यवस्थाया एव व्याहत्युपन्यासात् नचोपन्यास एव निर्बन्धकरणं विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमोदासीनैर्विचार्य्यमित्यभ्युपेत्यैव परं विचारप्रवर्त्तनायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात् ।

यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं शक्यमित्युच्यते तदा प्रमाणमप्यापार्थ्य न तदीयसत्त्वाभ्युपगमोऽपि शक्यते अतिप्रसङ्गादिति विचारस्यापि विचार्य्यत्वेऽनवस्थया विचारारम्भ एवाशक्यः स्यात्। नच पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीं गवेषणीयमिति वाच्यम् विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्य्यस्यपक्षविषयव्यवस्थितत्वात् तस्य विचार्य्यमपि पूर्वपूर्वमेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य अथ विचार्य्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात्तदर्थं विचारारम्भ स्तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति वृथाऽस्मत्कचर्वणं यदि च तद्दर्शनरीत्याभिधीयमान मस्माभिर्बाधं विधत्से तदाऽस्वाभ्युपगमरीतिबाधविधायितैव ते स्यात् अस्माभिर्निर्वाह्यमाणस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधे अस्माकमेव जयता खण्डनयुक्तयो बाधिका निर्वाह्यपक्षस्य बाध्यइत्यस्मदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव निर्वाहात् तस्मात् त्वया निर्वाह्यमप्यस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो नान्यथेति तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परं परमार्थसदद्वयमितिस्थितम्।

नचाद्वैते किं प्रमाणं प्रश्नएव तावदयमद्वैतमनङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते प्रमाणं यन्नाम द्वैते पृच्छ्यते तस्याप्रतीतौ कथमेवम्भूतः प्रश्नः सङ्गच्छते न हि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छ्यते किन्नाम विषयविशेषनियतं तच्च तदैवोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेषत्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषयनियतत्वात् अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासम्भवेन व्यवहारविषयपारिप्लवत्वापत्तेः। यदि चाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिस्ते प्रमा स्यादप्रमा वा। आद्ये यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तवापि सम्प्रतिपन्नमिति वृथा तव प्रश्नः। नच वाच्यं सामान्येनाद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणे प्रश्नः यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धौ

विशेषाय विचारः काकदन्तविचारवत् स्यात् सामान्यसिद्धिरेव विशेषमाक्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवतीति किमनेन प्रश्नेन परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु सर्वेषु मध्ये यत्रैव दोषं न प्रमिणोषि तत्रैव विश्रमे सामान्यस्य विश्रान्तेः। यदि च परिमितप्रकारेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्व्वेष्वेव दोषं प्रमिणोषि तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्रमणीयमेव यदि च का प्रमाणव्यक्तिरसाविति प्रश्नार्थः परिशिष्यते तदा सर्व्वा व्यक्ति विशेषतोण निर्द्दष्टुं शक्यत इति तदनिर्द्देशेऽपि न नः किञ्चिदपचीयते। यदि च द्वितीयस्तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमामन्यमानस्य तव अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति कथं न प्रश्नो व्याहन्यते। अथ अप्रमा सा मम मते तव तु मते प्रमैवेति तत्करणं प्रमाणं पृच्छ्यसइति ब्रूषे नैतदभ्युपपद्यते तवाद्वैते यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममानियमात्। यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं प्रमाणं स्यात् वस्तुतो वह्निमत्यपि पर्व्वते यदि कश्चिद्वाष्पं धूमं प्रतीत्य ततोवह्निमनुमिनोति तावता किं वाष्पविषयं धूमज्ञानं तत्करणं प्रमाणमेष्टव्यमिति। अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथा तथा श्रुतिरद्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः श्रूयते खल्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यञ्चेश्वराभिसन्धौ प्रसाधयिष्यते सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात् तथापि पदसमन्वयबलेन तासप्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामनन्यपरीभवनात्। धियः स्वतः प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात्। ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्तार्थे प्रामाण्यं भवति प्रत्यक्षादिबाधात् तत्तस्मान्यत्रैव क्वचित्तात्पर्य्यं कल्प्यम्। मैवम्। यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्येत ननु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलवस्तुभेदग्राहि जायमान-

मावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्व्वज्ञं तदा तव श्रद्दध्याम् यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्ततइति। यदि च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमाना नाद्वैतश्रुतिस्तेन बाधितुं शक्यते स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीतविषयज्ञानबाधनात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। माभूदग्नीषो-मीयपश्वालम्भनविधिना सर्व्वभूताहिंसाश्रुतेर्न्नैरर्थ्यं यदा चैवं तदा बाधिकाया धियो बाध्याया स्वाद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत घटेन पटेन तद्भेदेन च स्वविषयेण सह तस्याएव धियः श्रुत्या सर्वस्या-द्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यं तत्राबाध्यमान त्वात् नहि तस्याधियः स्वात्मा वा स्वात्मना वा सह घटपटादेर्भेदोपि विषयः घटपटौ भिन्नावित्येवमाकाराहि सा जायते नत्वहं घटात् पटाच्च भिन्नः मत्तो वा तौ भिन्नाविति। स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे साक्षिणी नतु यतो यतः प्रकाशोभिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि अन्यथा तत्तदपि प्रकाशकुक्षौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैतएव पर्य्यव-स्यति। नच तया धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूप लक्षणो भेदः प्रकाशितएव स्यादिति वाच्यं पुरोवर्त्ति रजतमिति भ्रान्तौ पुरोवर्त्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः धर्म्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसम्भवात्। आत्मवदात्मधर्म्मेपि सन्निकर्षानपेक्षा सेति चेन्न ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमा-त्वादावपि तथैव स्यादिति तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यव-स्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदप्रमात्वाभावावगमादगत्या श्रुतिस्तत्र तत्राप्रतिद्वन्द्वितया असङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थकान्य-थानुपपत्तिसहायसम्पदजेया तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं

शक्येति न क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्व्वाद्वैतप्रमापिकेति। भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैपरीत्यमशक्यम्। तत्राद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिज्ञानवदन्यथाप्युपपत्तेः एकमित्युपादाय यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेदमिति तया तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्यशक्यसमर्थनं घट पटादिभेदग्राहि प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति बुद्धेर्व्विरम्य व्यापाराभावात् कथमित्थमिति चेन्न श्रुतितोऽग्रागेव जातायाः सर्व्वविषया या अद्वैतधियोऽस्मद्धृदयएवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनितिष्ठन्तीत्युच्यमानत्वात्। ननु यदि नाम प्रत्यक्षव्यक्त्या तया घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावतैव कथं तस्याः स्वविषयेन सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे बुद्ध्यन्तरेण तया सार्द्धं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधादेव। मैवं तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य ययैवा परया बुद्ध्या घट पटभेदबुद्धेर्घटात्पटाच्च भेदो विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयेण सह भेदेऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य तदापदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदे पर्य्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति। एवञ्च सति यत्रैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसञ्चारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयः तस्यामेव बुद्धौ पदमारोप्याद्वैत श्रुतिः सर्व्वं तत्तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते स्थापयन्ती न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि बाधितुं शक्या तस्मात् "सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा। निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते।" नच यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिभेदे प्रमाणं स्यात् तथापि पुरुषान्तरेण भिन्नतया प्रमीयते सेत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यं नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव नच सम्भाव्यमेवं श्रोतेन निश्चयेन तन्निवर्त्तनात्तथाप्यनवस्थानादिति।' अथ ब्रूषे यदा कियद्दूरं

बुद्धिपरम्परया सा बाधिता भवत्यद्वैतश्रुति स्तदा तन्न्यायाद् यापि बुद्धिः शेषं गत्वा नानुव्यवसास्यते तथापि तद्बाधागम्यते यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपीति। मैवम्। किञ्चियतीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापककोटिमवलम्ब्य व्याप्तिग्रहरूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधनं व्युत्पादयसि त्वमद्वैतश्रुतेः किम्वा बुद्ध्यन्तरदृष्टव्याप्तिसनाथया पक्ष धर्म्मे हेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्यान्तिमबुद्धिविषयया। नाद्यः। व्याप्तिबुद्धि र्यदि विशेषेपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गतमनुमानकथया। अथैवमनुमितिमभ्युपैषितदा सा ना-त्मानमपि पक्षीकृत्य प्रवर्त्ततइति तत्रैव दत्तपदा सर्व्वामद्वैतश्रुतिपर-म्परामालम्बतइत्युक्तमावर्त्तते। अथ सर्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स्व विषयेभ्योभिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मान-मपि धर्म्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति मन्यसे.। मैवम्। एवमपि विषयिणो विषयस्याभेदं बोधयन्ती श्रुतिरनुमानमप्य नवकाशयति। विषयिस्वविषययोर्म्मिथोभेदेऽपि साध्ये अस्तु हेत्वनु-योगः परबुद्धीस्तद्विषयांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्याबुद्धे र्विषयादपरामपरस्याश्च परामभेदबोधाय धावन्ती सर्व्वाद्वैतएव पर्य्य वस्यतीति। नच शक्यमनुमातुं सर्व्वस्याबुद्धे र्विषयात् सर्व्वा बुद्धि-र्भिन्नेति माभूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि बुद्धिर्भिन्नेति नचात्मव्यतिरि-क्तादित्युक्तेऽपि निस्तारः स्यात् अद्वैतवादिनः सर्व्वाभेदमिच्छतः क्वचि-दपि तदसिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेरिति एतेन सर्व्वं भिन्नमिति वाक्येन विना बाधं स्वतःप्रमाणेन सप्रतिपक्षा सेयमद्वैतश्रुतिरित्यप्यनवकाशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यम्। यस्मात् कस्मादपि भेदे मिथ्यातः सत्यभेदोप-गमेन सिद्धसाधनात् सर्व्वस्मादिति स्वस्मादप्यापत्तेः। स्वव्यतिरिक्ता-दिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकं तदेवं "हेत्वाद्यभावसार्व्वत्रे सर्वं पक्ष तया स्थितं। किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः।,, अतएव च "आद्यधीवेद्यभेदीयाप्यन्यथानुपपन्नता।' स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते

नाद्वयश्रुतिः ।” नच संस्काराद्दृढ़दृढ़ान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकोऽद्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः अतः “अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम् । असंसर्गाग्रहस्यापि मता शंसत्यबाधिते । अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गभ्रमकम् । अनौचित्या हि तर्कस्य दुर्बाधैवाद्वयश्रुतिः । अनारोपितमूलत्वाद्बलाद्यं पुरतादृशा । प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न लूयते तन्नानौचित्यसामान्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ।” ननु यद्यद्वेदादाद्रियते त्वया नेतरतोऽस्य भेदो गृहीतइति ततोऽस्याद्वैताम्नायैरभेदबोधनेन तद्द्वारा सर्वाभेदे पर्य्यवसातव्यमिति । ततस्ततस्तस्य भेदस्तथैव गृह्यते मया तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणतायान्न कस्यचिदेतत् प्रत्यवस्थानमस्थानेइति । नैवम् । अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजबुद्ध्यादितोभेदो न त्वया प्रमित इति मयोच्यमाने यस्तदीयस्ततोभेदस्त्वया प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेण तत्कालमन्तिमबुद्धेरनुपस्थितेः । यदि च केनचिद्धेतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा स्यात्तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याद्यविशिष्टतयानुपपत्तेः येन विना सा तदविशिष्टतया न ततः कथमाभासात्प्रमोदयः स्यात् । नच वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञेयइति नास्ति पाक्षिकोपि मां प्रत्यसिद्ध्यादिरिति । यतोस्य त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् वचनस्य परार्थत्वात् मौनमवलम्ब्यावतिष्ठमानस्य भवानप्रतिभातो न मुच्यते । नच स्वयं मया प्रमितोभेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यतइति वाच्यं त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण स्वतस्तस्य तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्य्यवसायितयोपयुक्तम् । नचाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्त्तुं शक्यते तं प्रत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । नच वाच्यं मम वचनात् सन्देहेनापि श्रुत्या तत्र तत्र सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटतइति यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्व्वेषु साध्याविशेषादिदोष

प्रतिसन्धायिना संशयस्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात् तस्मात् "एकां शाखामादायनान्यं गमयतः क्वचित्। आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्करकेलिषु।" अपि च प्रतीयते तावदिदं सामान्यतोयन्नाम किञ्चिन्नरश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा योविशेषतोविनिगमनं विनैव न प्रतीयते ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यप्रमः परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात् स्वस्मात्तस्य भेदाभावात् ततस्तत्र लब्ध पदा कथमद्वैतश्रुतिर्व्विश्वाभेदे पर्य्यवस्यन्तीत्वया शक्यबाधा स्यात्। तस्मात् "नैव सामान्यतोज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः। यद्बोधस्त्वया कर्त्तुं शक्यः स्याददयश्रुतेः।" ननु भेदमनङ्गीकुर्व्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवैचित्री व्यवहारो न व्याहन्यते कथं व्याहन्यते प्रति वक्ष्यते हि तत्। किञ्च योऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः सोऽपि कस्माच्चिदापादकात्। नचापाद्यापादकमभिद्यमानमापत्त्यै प्रभवेदिति। तस्मात् "नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि। असिद्धभेदाद्व्याघातः यतेदापादकात् कुतः।

इदमपि विचारमर्हति यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृशार्थे पर्य्यवस्यतु। तथाहि प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते स किं स्वरूपभेदः किमन्योन्याभावः किं वैधर्म्म्यम् अन्यदेव वा। यदि तावत्स्वरूपभेदः स नाम घटपटयो र्हि स्वरूपं यत्परस्परस्माद्भेद स्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भवति भेदोहि भवन् कस्मादपि भवति। अन्यथा स्वरूपं भेदइति पारिभाषिकं नाम स्यात्। यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरैकात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीतमापद्यते। ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते तथा भेदोल्लेखेपि दीयतामस्यां दृष्टिरभेदे हि घटइत्येव पटइत्येव वा बुद्धिः स्यात

ननु घटाद्भिन्नः पटइति चेत् स्यादप्येष पर्य्यनुयोगः यद्यविद्यमान भावभेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोपि प्रत्यादिशामः । तस्मात् "अभेदेनोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा । तथाचाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये सापेक्षवैशसात् ।" अथ भेदइत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं घटादिति तद्घटेन प्रतियोगिनान्येनैव निरूप्यते तदपि नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् नित्यं प्रतियोगिघटित एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् । का चेयं वाचोयुक्तिः यदन्यासाकाङ्क्षं पटस्य स्वरूपमन्येन निरूप्यमाणं ततोभेदोभवतीति । न हि यत् स्वरूपेणैव नीलं तत्पीतेन निरूप्यमाणं सत् नीलं भवतीति यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं किं वा धर्म्मः कश्चित् यदि प्रथमस्तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थोघटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्य्यवस्यति तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा पटं प्रतीति च घटापेक्षित्वमन्यदेव तदप्यनुपपन्नम् अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात् पटं प्रतीत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोषएव । नापि द्वितीयः योसौ धर्म्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात् यदा च पटो घटस्य धर्म्मतामापन्न स्तदा घटोपि पटधर्म्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत् नहि पटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वञ्च स्यात् । नच कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च सएव घट इति । किञ्च धर्म्मस्य तस्य धर्म्मिणा सममसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गः । सम्बन्धानन्त्येऽनवस्था प्रथममन्ततो वा गत्वा स्वभावसम्बन्धोपगमे सम्बन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेदएव पर्य्यवसानं स्यादिति एवमन्यस्मिन्नपि धर्म्मविकल्प इति तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणीभवत् प्रत्यक्षमद्वैतएव प्रमाणम्भवति । ननु घटादिकमेव यदान्यानपेक्षं

वीक्ष्यते तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते यदा पुनः पटादिना निरू-
प्यते तदा ततोभेदइति प्रतीयते । नैवम् । घटादिकमित्येवम्भूतप्रतीते
स्तावच्छेदप्रतीतिर्विलक्षणा सा च न घटादिमात्रेण विषयेणान्याकारा
भवितु मर्हति तेन पटादिकमधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः
स्यात् घटपटविषयप्रतीतितोपि वैलक्षण्यात् । नहि घटः पटश्चेति
घटात्पटोभिन्न इति प्रतीत्योरेकार्थत्वं कश्चित्प्रत्येति तत्कस्य हेतोः
पञ्चम्या प्रथमया च वैकल्पिकनिर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकलह
निरासात् नहि घटः पटश्चेति प्रत्येतव्ये कश्चिद्घटात्पट इति प्रत्येति
तस्मात् घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा । नच यत्प्रतीतिर्य
त्प्रतीतेः कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्मा-
दयमिति कृत्वा कार्य्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते माभून्निर्विकल्पा-
र्थादेव सविकल्पकार्थस्य प्रतीतिः सा च सादृश्यादेरेवं स्मर्य्यमाणादिः
स्यात् तस्मात्पटोघटाद्भिन्नइत्याद्याकारेण पटादेर्भेद एव भेदावधिभूत
घटादिसङ्घटितः स्फुटं सर्वलोकसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्य
प्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति । अतएवा-
न्योन्याभावभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निर-
स्तम् अन्योन्याभावोपि हि यस्माद्भेदएष्टव्य स्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्ता
युक्तिभिः । किञ्च घटपटयोस्तत्तदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य
प्रतियोगि मन्तव्यं तद्यदि सर्वथा नेष्यते तदा तद्विशिष्ट स्तदुपलक्षितो
वान्योन्याभावोपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः । नहि शशविषाणवि-
शिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति तत्कस्य हेतोः
तस्मिन्निर्विशिष्टरूपेऽर्थे तादृशि चोपलक्षणाव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं
निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि वा नानुल्लिखद्ग-
वितुं प्रभवति तस्मिंश्चात्यन्तमसत्येवालम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्य-
समर्थनम् । नच वाच्यं पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभावो
ऽभ्युपगम्यमान एकोघटप्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चापरोनात्यन्ता-

सत्प्रतियोगितादोषमारोप्स्यतीति। तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य कोविशेषः स्यात् तर्हि यथा घटाभावस्य पटसंसर्गवति घटसंसर्गाभावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मकइति तत्तादात्म्याभावं पटस्य स्वीकरिष्यसि तस्मात्तादात्म्यं संसर्गश्च प्रतियोगिकोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभाव संसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमुपेयं तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा। न च वाच्यं घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रपर्य्यवसितैवान्योन्याभावव्यवस्था मन्तव्येति यतस्तथा सति घटे पटत्वे च न कश्चित्तादृशोधर्म्मोऽभ्युपगम्यते योऽन्योन्यस्मिन्निषेद्धुं योग्यइति तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे पटत्वं पटे च घटत्वं निषेधत्प्रमाणं घटत्वपटत्वशून्यद्वयमप्यावेदयतीति वैधर्म्म्यस्य स्वरूपभेदस्य चासम्भवेन किं प्रतियोगि किंवा लम्बनं विधाय घटपटान्योन्याभावोपि प्रमाणपथमवतरेदिति अतएव न वैधर्म्म्यमपि भेदमावेदयत्प्रत्यक्षमद्वैतबाधकमुपपद्यते वैधर्म्म्यं हि घटत्वपटत्वादौ वैधर्म्म्यमन्यदस्तीत्युपगमे वैधर्म्म्यविश्रान्त्यनवस्थयोरैक्यमननुभवस्य कथं प्रत्युत्तरणीयः। वैधर्म्म्ये च वैधर्म्म्यास्वीकारे वैधर्म्मयोरैक्यापत्त्या कथमात्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्य्यवसानं स्यात्। किञ्च ये ते वैधर्म्म्यभेदा ते किं घटादितोभिन्ने धर्म्मिणि निविशते किमभिन्ने परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रकारस्यासम्भवात्। आद्ये येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्म्याश्रययोर्मन्तव्यं तत्रापि पर्य्यनुयोग इत्यनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात्। सन्त्वनन्ताएव भेदाइति चेन्न क्रमेण तेषामाश्रयसम्बन्धे सावधित्वे वस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव। अथ जायमानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरभन्ते तदा किम्भेदविशेषिते किम्भेदस्थितिरितिविनिगमकविशेषाभावादन्योन्यकलहं तेषां कः समाधातुमीष्टे। चरमचरमस्वीकार्य्येण च भेदेन प्रथमप्रथमस्वीकृतभेदोपयोगसिद्धेरग्रे धावन् पश्चाल्लुप्यमानो विस्मरण-

श्रीत्वश्रुतवत्स भेदप्रवाहः किमालम्बेत। एवमेवंविधे विषयेऽन्यत्रापि "प्रास्तोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत्। अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या चिदोषतेति।" यदि च क्वचिद्भूत्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्त्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं तयैक्यं तयोर्निःस्वरूपतापत्तिः। अथ न स्वरूपमात्रं मिथो व्यावर्त्तते किन्नाम स्वरूपविशेष इत्युच्यते तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्येकत्वापत्तिः। अथवा वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः। अथ न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया किन्तु विशेषरूपासु व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दो नानार्थः सन्निविशत इत्यभिधत्से तर्हि गतमनेन न्यायेन गोत्वादिसिद्धिप्रत्याशया। नच प्रतिव्यक्तिस्वरूपपदसमयग्रहोपपत्तिः। यदि च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्म्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्न सन्देहः स्यादिति। यदि चाभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रमीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेन नैका स्यादित्येकाभावे वानेकमपि न व्यवतिष्ठते। एतेन न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने भेदो निविशते किन्तूदासीन इत्यपि निरस्तम्। अतएव भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्म्यानात्मको धर्म्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यपि परास्तं सोपि हि स्वाश्रये भिन्ने निविशेताभिन्ने वेत्यादियथोक्तदोषलङ्घनाजङ्घाल एव स्यात्। स्वाश्रयेण च सह स्वस्मिन्भेदभयाद्यदि स एव भेदो निविशते तदात्माश्रयः अन्यश्चेत्तस्मिन्नेव तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था क्वचिदपि गत्वा भेदभेदाश्रययोर्भेदास्वीकारे च तदैक्यद्वारिकामूलपर्य्यन्तमेकता धावेत्। "तदद्वैतश्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः। नानुमानादि तं कर्त्तुं तवापि क्षमते मते। अद्वैतागममासीरे साधु साधुन्वती परान्। सेवा मेवाश्लयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा।" नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाध्यन्ताम् उपजीवकस्योपजीव्याद्दुर्बलत्वात्। मैवम्। न भेदस्य सर्व्वथैवासत्त्व

मभ्युपगच्छामः । किं नाम न पारमार्थिकं सत्त्वमविद्याविद्यमानत्वन्तु
तदीयमिच्छामएव तदेव च कार्य्यकारणभावोपयोगि एतेन एकमेवे-
त्येवकारव्यवच्छेद्येनाद्वितीयमिति द्वितीयेन नेह नानेति नानार्थेन
किञ्चनेत्यनेन वञ्जनः विना नोपपद्यमानेन व्याघातइत्यपि प्रत्युक्तं
श्रुतिभिश्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते नच पारमार्थि-
कमितिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा माभूच्छुक्तिरजतधिया परमार्थ-
शुक्तिमितिबाधः यत्र त्वग्निरनुष्णइति बुद्धेरुष्णबोधोपजीवना दुष्ण-
बोधेनानुष्णबुद्धिबाधः तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद्बाधोयुक्तः ।
ननु तत्रापि तद्व्यनुष्णता पारमार्थिक्येव साध्यतामबाधनाय । मैवम् ।
अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीताद्यव्यावृत्तस्वरूपायाः
प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वएव विश्रामात् तदीयैवंविधरूपतानङ्गी
कारे चाद्वैतस्यैव नामान्तरकरणापत्तेः ततस्तस्यां ज्ञेयज्ञानादिभेदा-
वश्याभ्युपेयतया जगद्बाधयुक्तिकवलाप्रवेशासम्भवात् अद्वैते च द्वैता-
श्रयस्य बाधस्य वास्तवस्यानवकाशादपारमार्थिकत्वसम्भावनापि दूरत
एवापसरतीति । ननु किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाहितम्भवति
यत उपजीव्यबाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्ज्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः ।
मैवम् । अद्वैतं हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकभेदेन विरुध्यते
नत्वविद्याविद्यमानेन तदविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्बोधस्योपजीवन्त्या न
परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधः । यदि श्रुतिजन्या भवत्यप्यद्वैतबुद्धिर-
विद्याविद्यमाना तथापि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतं विषयविरो-
धेन च तस्या बाध्यता सच नास्तीति तस्मात् "पारमार्थिकमद्वैतं
प्रविश्य शरणं श्रुतिः । बाधनादुपजीव्येन बिभेति न मनागपि ।"
श्रुतिरप्याह । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति तथाद्वैतं ब्रह्मैवेदं सर्व्व
मिति श्रुत्यर्थेन सद्वैक्यमापन्नं ब्रह्मैव स्यात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति
श्रुत्या च ज्ञानात्मकतया व्यवतिष्ठते तेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या
जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते । ननु कथं तस्य श्रुत्या

अन्यत्वमुपपद्यते सत्यमेवं स्यात् यदि तस्य पारमार्थिकी अन्यथा अन्यतापि स्यात् अविद्याव्यवस्थिता तु तदन्यता न पारमार्थिकेन तदनन्यत्वेन विरुध्यते अतएव श्रुत्येदमेकं साध्यते यत्तत्र यच्चैकता भेदाभावो यदि चैकसंख्या यदि वा ज्ञानात्मत्वं यदि वा अन्य एकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्य्यायो धर्म्मस्तदत्त्वं बोध्यते तत्राद्वैत व्याघातकत्वान्न सोढुं शक्नोति तदा तदपि निष्पीडनमसहमानं ज्ञानश्रुतिजन्यत्वेन सहैव निवर्त्तताम् । यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य धर्म्मितया प्रमितं तन्मात्रमबाधादधिगतं परमार्थतोव्यवतिष्ठताम् नहि परमार्थशुक्तीरजततया प्रतीयते यदा तदा बाधात्तत्र रजतत्वे व्यावर्त्तमाने शुक्तिव्यक्तिरपि तदपराधान्निवर्त्तते सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्क मवताय्यं प्राज्ञैरपनेया यदाह श्रुतिः नैषा तर्केण मतिरपनेयेति। तस्मात् "धीधना बाधना यास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ। चेमं चिन्ता मणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ।," सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि यदाह स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतोभयात् । तस्मात् "ईश्वरानुग्रहा देवा पुंसामद्वैतवासना। महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते।," तस्मात् "आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनामद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम्। तत्स्वप्रकाशपरमार्थविदेव भूत्वा निष्पीडितादहह निर्व्वहते विचारात्।," तदिदमेताभिरात्ममतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्नाभिर्युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलास लालसोऽपि श्रद्धातु भवान् तदनूचानयैवोपनिषदर्थश्रद्धयाध्यात्मं जिज्ञासमानः परमात्मतत्त्वं क्रमाद्वृत्तिव्यावृत्तचेताः स्वप्रकाशसाक्षिकं माक्षिकरसातिशायि स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यते । यथाच परिहृतचापलमात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्ज्य रज्यति निरायासमेव मानसं तथाहमकथयं नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतो सर्गइत्येषा दिक् ।

"अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा । तत्त्वानि कस्मान्न यथाभिलाषं सेद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम् ।,"

तदेतादृशीषु सर्व्वास्वपि दर्शनस्थितिषु कामममाकीनाः खण्डन-युक्तयः प्रगल्भन्ते यासामीश्वरपरवशां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निर-सनमशक्यं तासामवतारणार्थमयं प्रावादकप्रवादोपन्यासः। तथाहि यदि दर्शनेषु शून्यवादानिर्व्वचनीयपक्षयोराश्रयणं तदा तावदमूषां निराबाधैव सार्व्वपथीनता। यदि तु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमस्य म-तावलम्बनं तदापि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेषखण्डने लक्ष्य-खण्डनयुक्तीनाञ्च तद्विषयप्रमाणविशेषखण्डने प्रत्येकं तात्पर्य्यम्। नच सोऽयमादिलक्षणप्रमाणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः तादृश्याः सूत्रादि व्या ख्यायाः खण्डप्रमानत्वात्। नच वाच्यं लक्षणविशेषवत् व्यवस्थापक प्रमाणविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं प्रमाणा न्तरं व्याख्यान्तरञ्च प्रसज्येत भवतोऽपीति वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात् तत्र च व्याहत्य स्वपक्षनिर्व्वाहं प्रति पर्य्यनु-योगानवकाशात् एवञ्च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो निर्व्वाधएव एकदेशिवत्प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् वैयाकरणानामिव वा शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयतत्त्वज्ञाननिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्य्यनुयोगसांव्यावहारिकतायाः सम्भवात् वस्तुस्थितिं कुर्व्वाणेन च विचारकेणावश्यमेतायुक्तयउद्धरणीयाः अन्यथा वस्तु व्यवस्थितेरशक्य त्वादिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् जल्पस्वेका कथा न सम्भवत्येव सामयिकी वितण्डा द्वयशरीरत्वात् अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते अवोचाम च जल्पविचार प्रस्तावे विस्तरेण तदिति। जल्पकथयापि वाभिधाने स्वपक्षे व्याहत्य सदोषस्यापि प्रमाणतयाभिधानं कृत्वा तदीयोद्भावनकारी काममपि खण्डनयुक्तिमवतार्य्य बाधनीयइति जल्पेपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डन युक्तयः।

कीदृश्यः पुनस्ताः। उच्यन्ते। तथाहि लक्षणाधीनतावल्लक्ष्य व्यवस्थितिः लक्षणानिचानुपपन्नानि ज्ञानाधिकरणादिलक्षणानिरूपणा

दादेश्च चक्रकाद्यापत्तेः तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्ययुक्तं तत्त्वशब्दार्थस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् तस्य भावोहि तत्त्वमुच्यते प्रकृतश्च तच्छब्दार्थः नचात्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन परामृश्यते अथानुभूत्या स्वर्वीचीविषय आक्षेपाद् बुद्धिस्थः कार्य्यते स तच्छब्देन परामृश्यते वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायामेव प्रकरणपदार्थविश्रामात् तेन यस्यार्थस्य योभावस्तत्तस्य तत्त्वमुच्यते अरजतादेरपि रजताद्यात्मना अनुभूतिविषयतासम्भवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् भवितुरतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन च धर्म्मंशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापातात् अथोच्यते अवयवार्थचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां यतोयं तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचनइति एतदप्ययुक्तं स्वरूपत्वस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेः स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिविषय व्यावृत्त्या लक्षणस्याव्यापकत्वापातात्। कथञ्च तत्त्वेति विपर्य्यासादेर्निरासः तथाहि शुक्तौ योरजतमितिप्रत्ययः सोपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव नहि धर्म्मी वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभासमानः सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं समवायोहि तयोः सम्बन्धः सच स्वरूपमेव सत्यं समवायास्वरूपं सएव तु शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य नास्तीति चेत्। मैवम्। तच्च नास्तित्वेपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः नहि गृहे देवदत्तोनास्तीति स्वरूप न स्यात् न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते किन्तु यद्देशकालसम्बन्धि यत्स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसम्बद्ध स्वरूपं तत्त्वमुच्यत इति चेत्। मैवम्। देशकालसम्बन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात् तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थइति चेन्न तत्त्वपदस्यानेकार्थत्वे लक्षणाव्यापकत्वापत्तेः। अथैवं ब्रूषे यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते। नैतदपि युक्तं यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकजरागः कुम्भः श्यामदशायामपि रक्तापिक्तिना रक्ततयोपलभ्यमान स्तत्त्वं स्यादिति तद्बुद्धेः प्रमात्वापातः।

यदा तदेति विशेषणाप्रक्षेपेण च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातः। नहि कालवैशिष्ट्येऽपि कालान्तरसम्बन्धः सम्भवी । अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन सम्भवत्यतीति चेत् तर्हि दण्डेऽपि देवदत्तः कुण्डलिनं खमारोह्यत्येव उपाधिभेदेप्युपाधेयस्यैकत्वानिवृत्तेर्नैवमिति चेत् तुल्यम् । एतेन कारणं तत्त्वमित्यपि निरस्तम् । सर्व्वस्य तथात्वे प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिज्ञाविशिष्टविश्वावश्यकारणत्वोपगमदुरपवादत्वादर्थक्रियाकारित्वस्वरूपसत्त्वलक्षणाङ्गीकारिजैनचरणशरणप्रवेशविडम्बनादिदोषग्रासेन चेति । किञ्चेदमनुभूतित्वं नाम ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो वा स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं नाम जातिरेकाभ्युपगम्येति कुतः अनुभवामीतिप्रत्ययानुगमवशादिति चेन्न माघमासीयनिशावसाने सितासितसरित्सम्भेदस्नायिनः सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीयस्वर्गसुखसम्पत्तये सुखमनुभवामीति प्रतीत्यनुदयात् प्रत्युत शीतसम्भूतवेदनासम्वेदनादेवापरस्त्रियश्च सम्भुञ्जानस्यास्तिककामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्पत्तेः प्रत्युतामन्दमानन्दं सम्विदन् साम्प्रतमस्मीति प्रत्ययात् । यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमान मनुभव एव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं वानुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् । अथ मन्यसे साक्षात्कारमनुभवमनुरुध्य तयोर्नैवमधिगमव्यवहारौ शब्दजानुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य स्यातामेव ताविति तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणे इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणानुगमो दोषः । अथ स्मृतित्वावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभवइत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः । ततश्च साक्षात्कार्य्यसाक्षात्कारिज्ञानविशेषसाधारणमनुभूतित्वमन्यदेष्टव्यमित्युच्यते तदपि न युक्तं पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण यत्तदितरेष्वनुगतप्रत्यय व्यवहारो वा तत्र तदेव रूपं निमित्तं ननु

जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्प्यते। तथा सत्यन्यपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादनुगता जातिः कल्प्या प्रसज्यते इतीपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः। तथाहि स एवायमिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते सा किं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम् एकमेव वा विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः उत स्मृतिरेव। आद्ये अनुभव एव आद्ये यएव प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यः अननुभूतत्वेन संस्कारानुपनेयत्वात्। अतएव न तृतीयोपि नाप्यनुभवेऽन्तर्भावयितुमसौ शक्यः प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया असम्बेदनात्। सम्बेदनेचानुभवएवेति शेषपक्षेऽन्तर्भावः स्यात्। सचाग्रे दूषयिष्यते अतएव न द्वितीयः प्रागवस्थाविशिष्टाभिन्नत्वांशेऽनुभवस्वीकारस्वेत्प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभवविषयएव निविष्टमिति चरमपक्षप्रवेशः। अथ प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नइत्ययमर्थोऽनेकांशस्तत्र प्रागवस्थाविशिष्टइत्यत्रांशे स्मृतित्वमभिन्नइत्यत्रांशे चानुभवत्वमित्युच्यते। एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चायमिति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितम्भवति। प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतयात्वभेदः केनापि न प्रकाशितइति यएव प्रागवस्थाविशिष्टः सएवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्। अथानुभवेन योऽसावनुभूयमानधर्म्याश्रयतयाऽभेदोबोधितः स कोट्यन्तरमनालम्ब्य न पर्य्यवस्यतीति केनचित् खलु कस्यचिदभेदोभवति। स च स्मृत्यंशोपनीतमेव सन्निधानात्कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमालम्बत इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतासिद्धिरिति। तदेतत्तुच्छतरं। कोट्यन्तरमालम्बत इति किं कोट्यन्तराश्रितोभवति उत कोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायतइति। आद्ये अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयत्वोत्पत्तौ पूर्व्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् द्वितीये तु यदेव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तत् स्मृतौ नान्तर्भाव-

यितुं शक्यं नाप्यनुभवांश इत्युक्त एव दोषः किञ्च यदा प्रत्यभि-
ज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिरयमित्यंशे चानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा
धर्म्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्व्वारः तथाहि संस्कारेण
तत्तामात्रं चोपनीयते तत्ताविशिष्टो वा धर्म्मी । आद्ये स इति प्रत्य-
भिज्ञायाः शरीरं न स्यात् तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीत-
त्वात् । नापि द्वितीयः तथा सत्ययमित्यनुभवांशे धर्म्मिप्रकाशो वक्तव्य
एव अन्यथा इदन्तामात्रप्रकाशोऽयमिति तच्छरीरं न स्यात् । एवञ्च
संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्म्मिप्रतीतिहेतोरुभयस्योपनिपाते किं वि-
शेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम् उत कारणद्वयसम्भेदादभेद
भाजा ज्ञानेन । प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः
भेदपक्षोक्तदूषणापातश्च । द्वितीये धर्म्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्व-
मप्यनुभवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि नियमो
भग्नः । अथोच्यते माभूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्यन्तरात्तु
भविष्यति तद्यथा संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसन्नि
कर्षजत्वमादाय चानुभवत्वव्यवस्थानमिति विरोधपरिहारोऽस्तु ।
न प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे प्रमारूपतया विषयव्यवस्थित्यैवोपगमे
नोपाध्यन्तरोपन्यासेऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्म्मिण्यर्थे
निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव । किञ्च ज्ञानविकल्पानाम
ध्यात्मभावाभावसम्वेदनात्स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां
स्वतः प्रतिभानेन विषयनिरूपणाव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरि-
दन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् । यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं
तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोपाधि-
रुपन्यस्यत इति नान्यस्य चेतसि निविशते । अथान्यत्स्मृतित्वन्नाम
तदाप्यनुपपत्तिः तथाहि संस्कारजत्वं संस्कारादनन्तरं नियमेन
भावो नियतत्वञ्च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं संग्राहकमक्रोड़ीकृत्य

सम्भवीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं तथा च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमित्यन्योन्याश्रयः तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्व्वार एव। अपि च स्मृत्यनुभवयोर्ये कारणसामग्र्यौ ते प्रत्यभिज्ञायां मन्तव्ये न वा। न चेत्कथमंशतोऽपि स्मृतित्वमनुभवत्वञ्च प्रत्यभिज्ञानस्य एवमेव तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्। स्मृत्यनुभूत्योः स एव सङ्करः प्रथमे पृथगेव कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्येकं स्वस्वकार्य्ये समर्थत्वात् सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात्। अथ यत्र ते पृथक्जायेते तत्र पृथगेव कार्य्यं प्रत्यभिज्ञायान्तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूयजननात्करम्बितकार्य्योत्पत्तिः। यद्यपि पटघटादिसामग्र्योर्नैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वादनयोरीदृशत्वमुपपद्यते नहि एकस्य यादृक्पदार्थस्य स्वभावस्तादृगन्यस्यापि सर्व्वस्य भवति जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति। नैतदस्ति यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरेष्टव्यं न वा। न चेत् परस्परमेलकलक्षणो विशेषोऽनुपयोगी कार्य्यजननं प्रति मिथः सहकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात् ततश्चाविशेषात् पृथगेव कार्य्यं प्रसज्यते। अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते तदानुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः स्मरणांशेप्यक्षस्येति नियामकत्वाभिमतयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेपि स्मरणमिति वज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिस्मृतिसङ्करेणेति। नाप्यनुभव एवेतिपक्षः तथा सति तत्तावच्छिन्नस्याभेदांशयतायां न संस्कारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्येति तद्विषयत्वापातः न च संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बद्धविशेषणतया तद्ग्रहः क्वचित् सोऽयं न वेति तर्हि संशयो न स्यात् दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो न सम्बद्धविशेषणत्वादिति चेन्न विनापि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः। वस्तुप्रकाशिनि च दोषवाधोयुक्तानिवृत्तेः क्वापि तस्यावस्तुप्रकाशित्वाद्दोषस्यैत्कथमक्षादेरपि तन्न स्यात् विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृतेप्यपरिहारात् नहि विनैव कुतोपि विशेषादस्या

वस्तुप्रकाशिता । सत्यप्यर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्मेत्ताव-
त्प्रवृत्त्यादेरसम्भवापत्तेः । वस्तुविषयत्वेपि दोषादनिश्चयतेति चेन्न
वस्तुनस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ प्रकाशित
मिति कुत्र तदनिश्चयता निश्चयार्थस्य च संशयकोटावखण्डने संश-
येन वदभावाधिकग्राहित्वेपि निश्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेवाभावनिश्चयः
कोट्यन्तरं केवलमधिकं स्यात् जातिः संशयत्वं तत्प्रयोजकश्च दोष
इति चेन्न इदं तदा न वेति संशयकोट्यर्थनिर्देशसमन्वयेन वाशब्द
प्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः प्रतीत्या सह वाकारार्थं सम्बन्धे प्रत्येमि
न वेति तदापत्तेः वाकारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेपि निश्चयत्ववत्स्थाणु-
मानय पुरुषं वेति स्थाणुपुरुषगतपाक्षिकव्यवहारानापत्तेः तस्माद्वा-
कारार्थस्य ज्ञानधर्म्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति
नच प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणं तच्च
दोषवशादित्यस्तु दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण संस्कारस्यात्मना
यस्य मनसा तस्य च बाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्त्यपेक्षिणएव तदर्थप्रका-
शादिनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुरस्कारस्त्वन्मते स्यात् यदि तु
संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदा अननुभूय प्रस्मृत्य
वा तथा सन्दिह्येत वस्तुतस्तु मनसा संस्काराग्राहिणा चक्षुरादिना
चात्माग्राहिणा तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः । नियमेन तदि-
न्द्रियाग्राह्याश्रयप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणा
तायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् अन्यथापि परमाणवादौ पृथिवीत्वादेर-
न्यत्र ग्राह्यतया निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृह्येत ।
नहीन्द्रियविहारदेशेषु निष्परमाणुकत्वनियमो युक्ताभ्युपगमः शब्दा
भावप्रत्यक्षत्ववादिनये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षो ननु
तत्र सम्बद्धविशेषणतेत्यतोपि न व्यभिचारः । नचात्मसंयुक्तमनः प्रति
पूर्व्वानुभूतार्थात्मप्रत्यासत्तिरेव संस्कारइति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय
प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति वीक्षते नि-

स्कारः तथा सति स इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभिज्ञाया अचाक्षुषत्वापातात्। अयमित्यंशो दृगादिना तदंशस्तु मनसा गृह्यतां तदेतदभेदस्तु केनेत्युक्तमप्यावर्त्तत इति एतेन संस्कारः सहकारि मात्रमिन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनिवारकं प्रत्यभिज्ञायां तदर्थम् इन्द्रियेण सन्निकृष्ट एवोल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्सन्निकर्षकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य स-न्निकर्षसहकार्य्यवश्यम्भावमात्रं तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्। ननु सर्व्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारितेत्यपि निरस्तं सोऽयं न वेति संशया भावापातेनैवेति। तदद्राक्षमित्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभवएव स्यात्। मनस आत्मसंयोगसहकृतादात्मार्थसन्निकर्षात् संस्काराज्जायमानाया स्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव मनसा आत्मसंयोगसमवायेन प्र-त्यक्षीक्रियमाणे ज्ञानादिभिः स्मर्य्यमाणस्यार्थस्याविशेषादिति एतेन तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदोवायं भाती-त्यपि निरस्तम्। अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यव-च्छिन्नयोः स्यात् नच तन्मिलितमेकेन सुग्रहम्। एवं स्वरूपाभेदेऽपि तयोर्धर्म्मैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स्मृतिरपि कुतोनानुभूतिः। अथ न संस्का-राधीनत्वमात्रेण स्मृतित्वं किन्त्वनुभवकारणासम्पृक्तसंस्कारजत्वेन ततश्चाधिकार्थाच्चसन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभवएव भवति नतु स्मृतिरिति चेन्न संस्कारासम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वम्भवति। प्रत्यभिज्ञानन्तु संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किन्न स्यात्। अन्यत्र न स्मृतिरनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजन्मेति तु नान्यत्रानुभवोपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंयोगजन्मेति साम्यादेव बा-धकम्। तदेवं विनिगमनायां प्रमाणाभावात्स्वयंकल्पितव्यवस्थानवैप-रीत्येनापि कल्पनासम्भवात् प्रत्यभिज्ञानमुभयकारणसंप्लवात्स्मृति-श्चानुभवश्चेति मन्तव्यं तथाच स्मृतिव्यावृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति दुष्प्रत्याशा निरवकाशा। नच विषयांशे स्मृतित्वानुभवत्वयोर्व्यवस्था

कार्य्यं प्रकाशते तन्निरासस्य निवेदितत्वात् । ततश्च तदेव ज्ञानं तच्छिन्नांशे स्मृतिश्चानुभूतिश्चेत्यापतितेपि यदि न विरोधबुद्धिर्भवत्तदा तदधीने तत्र वार्थे प्रमात्वापाते सात्तु । एतेन विरोधापत्त्यानुभवत्वस्वीकारे बाधबलेन स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं मामानुगतं साक्षात्कारित्वज्ञानानुमित्यादिसाधारणमनुभवबलादेव व्यवस्थापनीयमिति प्रतीतिकलहोपि निरस्तः । ननु चानुभवएव प्ररणमिह प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभवत्वमेवानुभूयते नतु स्मृतित्वं तेन संस्कारजत्वेपीन्द्रियार्थसन्निकर्षाधिकापेक्षयाऽनुभवत्वमेवेति विनिगमनायामपीदमेव प्रमाणम् अन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेयमिति न इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः सर्वेणानुभवस्यैकपक्षे असाधारणीकृत्य प्रमाणयितुमिच्छाशक्यत्वात् । एतेन स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपदव्यवच्छेद्यं परिप्लुतं मन्तव्यं नच वाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेद्यं माभूत् स्मृत्यन्तरन्तु भविष्यतीति तस्याप्यनुभूतित्वेन भवतावश्यस्वीकर्त्तव्यत्वात् । तथाहि घटस्तत्रासीदित्यादिस्मृतौ पूर्व्वकालविशिष्टोघटः स्फुरति नचासौ पूर्व्वमनुभूता भूतता या संस्कारेणोपनीयते प्रत्युत पूर्व्वं वर्त्तमानतायाएवानुभूत्या ग्रहणं तस्मादिदानीं पूर्व्वताधीसामग्रीसम्भेदात् सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवत्तद्विशिष्टतावगमोप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मकएवाभ्युपगन्तव्यः । एतेनानुभवसामग्रीसहितः संस्कारोनुभवकारणमिति पक्षे पूर्व्वं शङ्कितइदमपि दूषणं द्रष्टव्यं तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः । नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रकाशते ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः यदपि केचिदुच्यते दोषवशात्प्रमुष्टतत्तांशस्मरणमभवतीति तदपि नोपपन्नं तदीयस्मरणत्वे प्रमाणाभावात् । नचानुभवसामग्य्रभावात्पारिशेष्येण स्मृतित्वम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षव्याप्त्या अनुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येणानुमित्यादेरपि स्मृतित्वापत्तेः । सर्व्वानुभवसामग्र्यभावादिति चेत् कथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादिज्ञानहेतुसामग्री नानुभवहेतुसामग्रीत्यवधारि-

तं पञ्चप्रमाणीकरणसामग्र्यसम्भवादिति चेन्न चतुष्प्रमाणीजनकसामग्र्यसम्भवात्पञ्चमी प्रमा किन्न पारिशेष्यात्स्मरणं व्यवस्थापि कुत्र वा प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकरणसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृतिर्भवतीति घटस्तत्रासीदित्यादिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात्। अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिकरणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य च पूर्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसम्भवात्संस्कारस्यैवहेतुताङ्गीक्रियते तत्त्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसम्भवे जायमानस्य त्वनुमानादेरननुभूतविषयत्वेन तस्मान्नोत्पत्तिसम्भवइति तत्कारणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते अतः प्रमाणान्तरासहकृतसंस्कारजत्वं तद्यङ्ग्या वा जातिविशेष एव स्मृतित्वमिति। नैवम्। तत्र कारणत्वं किमिति नाक्षस्यैव येन संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते तेनार्थेन सह तदाक्षस्य सन्निकर्षाभावादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् नेन्द्रियजत्वं तस्येति चेन्न संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जननेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। सहचरितधर्म्मदर्शनादिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जननेनास्त्यतिप्रसङ्गइति चेन्न तेनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रियस्यापि तज्जननेनातिप्रसङ्गाभावात्। अननुभूतेपि तर्हि प्रसङ्गइति चेन्न तत्रापि तद्धर्म्मतानधिगततद्धर्म्मवत्यधिगते तस्य संस्कारवतःस्मृत्यापत्त्या समाधिसाम्यात्। शुक्तित्वाद्यचर्य्यदर्शनजसंस्कारस्यापि तथा सति तत्सहचरितरजताद्यक्षजप्रतीतिप्रसङ्गइति चेन्न तवापि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिस्मृतिप्रसङ्गसाम्यात् तस्माद्यतस्ते कालव्यवधानादितः संस्कारलोपस्तदनुपनिपातस्यापि हेतुत्वोपगमेनातिप्रसङ्गात् तथा कालादिव्यवधानाद्यभावसहृशदर्शनसहकृतस्य चक्षुषो युक्तं तदेवं (तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं यत्र संस्कारबोधकं सहकारितदेवात्मनस्त्यातिप्रसक्तिनुत) तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानन्तु स्मर्त्तव्यस्मरणपूर्वकमित्येतदपि सममेव तथाप्यन्यत्रार्थसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य ज्ञानकारणत्वं नोपलब्धचरमिति चेन्न विशिष्टरूपेण भ्रमविषये

मया तदुपगमात् सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वेनेष्टत्वात्। किञ्च संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरासहकृतस्य नान्यत्र ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्यते प्रत्यभिज्ञानएव संस्कारस्य सदृशदर्शनादिसहकारित्वं कल्पितं नत्विन्द्रियस्येति चेन्न प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात्सदृशदर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् अत्र सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवदिति चेन्न तथा सति तद्वदेव तत्तोल्लेखापत्तेः। सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्ताप्रसञ्जने संस्कारजत्वस्योपाधित्वम्। नच सदृशदर्शनसहकारितैव तत्ता प्रयोजिकात्र त्वव्यतां न संस्कारइति युक्तं सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात्। तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न हातुं शक्यमिति चेन्न उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरसहकृतस्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि हातुं न युक्तमिति संस्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण तद्दिरहासिद्धेः। तत्तांशमोषकल्पनञ्च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्षएव यावदधिकं कुतश्चायं तत्तांशमोषइति विचारमधिकरोति पूर्व्वं वर्त्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात्। प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् दोषवशात्तत्तांशमोषइति चेन्न विषयसम्बन्धस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तदलोपात्। दोषस्मृतौ तथेति चेत् कः पुनरसौ दोषः यस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषामिति चेत् तर्हि तद्रजताविशिष्टमिदं रजतमित्यत्र सैव रजतव्यक्तिरियमित्यत्र वा पुनस्तदेव रजतमुपस्थितमितीह वा सामान्यतएव रजतस्य तदापि परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः स्यात् दोषस्य विद्यमानत्वात् अन्यथा इदं रजतमित्यंशेपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषेण स्यादित्याशामियं प्रसक्तानुप्रसक्तिः। नच प्रत्यभिज्ञानं स्मरणानुभवाभ्यामन्यएव प्रकारइति वाच्यम् अननुभवत्वेनाप्रमात्वा-

पातात्। नचैवमप्यस्त्वयि वाच्यम् क्षणिकवादिना स्थिरसिद्धौ प्रमा त्वेनोपन्यस्तत्वात्। ईदृशप्रसिद्धलक्षणत्यागेन च लक्षणोपपादनेऽनियमः प्रसज्येतेति तस्मात्स्मृतिवाचिनोऽनुभवपदस्य स्मृतितोव्यवच्छेदार्थमुपादानमिति सर्वथानुपपन्नमिति। नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः नापि स्मृतिलक्षणरहितत्वम् उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शितत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। इतोपि न स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः तथाहि स्मृत्यन्यत्वं यत्किञ्चित्स्मरणान्यता वा सर्वस्मृतिव्यक्त्यन्यता वा स्मृतित्वरहितत्वं वाभिप्रेतं प्रथमे स्मृत्यन्तराद्व्यतिरेकात्स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः स्यात्। नहि यतो व्यतिरिक्ता स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्ति स्तत्स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात्। नापि द्वितीयः मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्योहि भवता कथंकारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः तासां सर्व्वासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् तथाहि न तावत्परकीयज्ञानेऽपरस्यास्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः नाप्यनुमानार्थापत्ती लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्व्वार्व्वागदृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात् नापि शब्दः सर्वत्र तस्यासम्भवात् उपमानाद्यसम्भवोपि स्फुटएव। ततः कथं सर्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्योव्यतिरेको निरूप्यः प्रमायाइत्यनवबोधादसिद्धिर्लक्षणस्य। नच वाच्यं स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्वकालसर्वपुरुषसम्बन्धिन्यः स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयता प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्षणायेन्द्रियप्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकालइव व्याप्यव्यापकव्यक्तयइति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषग्रस्तत्वात्। तथा सति ह्येकं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात्। एवमभ्युपगच्छतश्च श्रद्धीमहि सार्वज्ञमिदं यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरिवर्त्ततइति नापि तृतीयः स्मृतित्वरहितत्वं हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात् स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्वरूपं वा तज्ज्ञानं वा न तावदाद्यः तथाहि स्मृतित्वान्योन्याभावोपि स्मृतित्वाभावो भवत्येव तद्वत्त्वञ्च स्मृतिष्वप्यस्ति।

नहि स्मृतित्वमेव स्मृतिः ततश्च स्मृतेरपि प्रमात्वापातः तदव्यवच्छेदा
द्विशेषणवैयर्थ्यञ्च विना विशेष्यमिच्छादावतिप्रसङ्गात् स्मृतित्वस्य
संसर्गाभावस्तत्र विवक्षित इति चेन्न तथाहि स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव
इति किमुच्यते किं स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याभावः उत संसर्गविशि-
ष्टस्य स्मृतित्वस्य अथान्यदेव यत्किञ्चिदनया वाचोयुक्त्या विवक्षितम् ।
आद्ये स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति सएव प्रसङ्गः नहि
स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः । अतएव न द्वितीयोऽपि नहि संसर्गविशिष्टं
यत्स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह
स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषानिवृत्तिः एवं तत्र तत्रापि
संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषानिवृत्तिरेव अनवस्थायां वा पर्य्यवसानं
विशेषणप्रक्षेपपरम्परायाः । नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गा-
न्तरेण सम्बन्धित्वं किन्तु स्वभावतएव तत्कुतः परम्परागवेषणं कार्य्य
मिति । स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय कृतस्य प्रसङ्गस्य परि-
हर्त्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात् संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकार्था
पर्य्यवसायित्वात् । किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन
स्मृतित्वसंसर्गौ धर्म्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमानेनु-
भूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति उत
स्मृतित्वसंसर्गस्य ततः कस्य निषेधः । अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य
निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थः स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवता
नभ्युपगमात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्धइति तत्र भवतोऽभ्युपगमः । अथो
च्यते अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसम्भवेऽपि न परस्परसम्बद्धबुद्धि
जनकत्वं तयोस्तादृशत्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धात्मकत्वं स्वरूपयो
रुच्यतइति । मैवम् । विशेषोपसंग्रहासिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः उपसं-
ग्राहकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेनापि प्रसङ्गेनापरापरोपसंग्राहकगवेष-
णायामनवस्थापातात् तावतापि चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधावधिः।

स्यात्। स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्बद्धे इत्येवंरूपबुद्धिजनकत्वस्येति चेन्न भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात्। यथार्था-या इति चेत् ईदृशबुद्धेर्यथार्थाया यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदानुभूतौ स्मृतित्वप्रसङ्गः अथ नाभ्युपैषि किं प्रति तस्य जनकत्वाभावो निरूप्यः। अथात्यन्तासतीमेव तादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभावावधारणमनुभूते रभ्युपैषि तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः यावत्यः खलु बुद्धयस्तत्र जायन्ते तद-धिकां तादृशबुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात्। सर्व्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्नत्वेवं स्मृतेरिति चेन्न सर्व्वं तद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात्। किञ्च सर्व्वामिति कोऽर्थः किमसतीं सर्व्वां उत सतीं अथ सतीमसतीञ्चेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम्। आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्त्येव नहि स्मृतित्वसंसर्गस्मृती सम्बद्धे इति यावत्यः स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धयो भवन्ति ताः प्रति प्रत्येकं स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमिति काचित्सत्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितम्। तृतीये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्यासत्यतादृश बुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति। स्यादे तत् स्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय यातिप्रसक्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदस्य स्मृत्या सहाभ्युपगमात् ययोर्भेदा-भेदस्तयोरन्योन्याभावानभ्युपगमात्। मैवम्। कथं ह्यवधार्य्यं स्मृति-त्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या नानुभूत्येति। अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमा-या अभावादिति चेन्न किं सत्याः किमसत्या इत्याद्युक्तविकल्पदोषात्। प्रागभावप्रतियोगिन्या इति चेन्न अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूते स्तथात्वापातात्। स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्चान्योन्यात्मानु-भूतावपि तुल्यः नहि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूतिरित्युक्तमावर्त्तते। अथ माभूद्भेदाभेदमादाय परिहारः तथापीदं तत्र भवति इह तन्ना-स्तीति प्रतीतिसाक्षिकएवान्योन्यसंसर्गाभावयोर्भेद इति चेन्न प्रति-योगिरूपोपाध्यवैचित्र्यादभावे जात्यादिभेदानभ्युपगमाच्च तयोर्भेद

बुद्धिरेव प्रामाण्यमनश्नुवाना कूटसाक्षिणीति तदनादरणात् । नच स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणोऽभावस्तदन्योन्याभाववांश्च तदभावः संसर्गाभावः यथासम्भवमात्माश्रयाद्यननुभवस्वभेदाननुगम तत्तद्वगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् । ननु संसर्गप्रतियोगिकोऽनिषेधः संसर्गाभावः तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभावइत्युक्त एव न मिश्रता तयोर्हि संसर्गतादात्म्ययोः निषेधः संसर्गनिषेध एव न भवति तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादिति । मैवम् । द्रव्यगुणकर्म्मणां समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसा नैवं संसर्गाभावाः स्युः । संसर्ग प्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवायरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात् किञ्च तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रतियोगिकाविति घटादेः कालादिवन्निरवधित्वापातः । संसर्गतादात्म्ययोश्चाविशेषितयोर्निषेधे सामान्यतएव तयोरुच्छेदः स्यात् एवं यद्यदेव प्रतियोगि वाच्यं तत्तत्स्वरूपंतएव न स्यात् तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदन्तं संसर्गानवस्थाशेषोच्छेदात्पूर्व्वपूर्व्वोच्छेदो वा स्यात् न प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोधः किन्तु सहभावाभावोऽतस्तन्मात्रं न स्यात् । ननु तन्मात्रमेव न स्यादिति चेन्न अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः । तथा प्रमाभावात् कथं तदास्तामिति चेन्न तथाप्रमाभावमूलकस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमनभङ्गात् प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्यः कस्तयोर्विरोधः स्यात् । तथा न प्रमीयमाणत्वमेव स इति चेन्न अतिप्रसङ्गात् नियमेनेति चेन्न व्यक्त्यन्तरविरोधापत्तेः तथा न प्रमानुमनोयाधिकी योग्यतेति चेत् सैव मेयगतानुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात् स्वरूपमेवेति चेन्न मिथः सम्भेदाभ्युपगमेऽपि तयोः स्वरूपोपगमात् तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न तस्यैव निर्व्वाच्यतापत्तेः । कश्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभावयोरेवंविरोधे विशेषः स्यात् सत्याञ्च तयोः साक्षित्वप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्य्या प्रमयैवा प्रमानुपगमादिति । अथ घटादिविशेषितयोस्तयोर्निषेधौ तौ सविशे-

मेवा च विधिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसंक्राम्य स्यातामिति ब्रूषे तदपि न तर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीति संसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनस्तत्प्रसङ्गो वज्रलेपायते। अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गप्रतिषेधो यथा विवक्षितः एवमन्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्व्वाच्य इति चेन्न एवं ह्यन्योन्य संसर्गाभावः संसर्गान्योन्याभावस्यापरा कोटिः स्यात्। किञ्चैवं सति संसर्गाभावोऽन्योन्याभावो यो न भवति स संसर्गाभावतया विवक्षित इत्युक्तं स्यात् तथाच संसर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमधिक माकाङ्क्षता त्वयात्यर्थं संसर्गाभावशब्दोऽपि च्चारितः स्यात्। किञ्चानयापि वाचाऽन्योन्याभावनिषेधोऽभिधीयमानोऽन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते। नह्यन्योन्याभावोऽन्योन्याभावो भवतीति शक्यं प्रमातुं सामानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति भवति यथा नीलमुत्पलमित्यादि तत्र तदभावादेव न तथेत्यतिप्रसङ्गः। अन्यस्यान्योन्याभावेष्वेव तिष्ठन्नेव कः प्रमेयाय इति तथा कथ्यते अभावमात्रे त्वतिप्रसङ्गात् व्यक्तिविशेषेच शेषेष्वन्योन्याभावेषु संसर्गाभावत्वापत्तेः। एतच्च सर्व्वत्र तदन्यत्वेन व्यवच्छिद्यमाने द्रष्टव्यं तथाहि "नातत्तन्मन्यसे तावन्न तत्तदपि मंस्यसे। सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते। रूपान्तरेण निर्द्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते। तादृप्येण तथापि स्यात् सैव सव्यभिचारिता।" अपि च अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्येवं व्यवच्छिन्नः स्यात् तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात्। अथान्योन्याभावस्य संसर्गाभावो नामाधिको नेष्यत एव यमादाय तथा स्यादिति चेदेवं तर्ह्यन्योन्याभावस्याभावोऽपि नाधिकोऽभ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्यवच्छेदोऽपि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं स्यात् व्यवच्छेदस्य निषेधार्थत्वात्। अथ माभूदधिकोऽसौ स्वरूपमेव तु तथेष्यत इति तदा दायैव व्यवहार एष निर्द्दोष इति चेत् तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेऽपि तुल्यमेतत्। अपि च अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः

संसर्गाभावइतिवदता त्वयाऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे निषिध्यमानेऽन्योन्यात्मकोऽसावभावोऽभ्युपगतः स्यात् द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतया अन्योन्यस्यैव स्थैर्यापत्तेः । तथा च सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणो जगदेव प्रविष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मतायां सिद्धायामन्योन्याभावात्मतापि स्यादिति यथाविशेषणप्रयासो व्यासायेति सविशेषणेऽप्यविशेषणत्वप्रसङ्गइति महत्कौतुकम् । ननु घटाभावो न भवति स्तम्भइत्युक्ते किं स्तम्भो घटात्माभिषिक्तोभवति तत्कस्य हेतोः तदाहि तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत् स्यात् । यदा तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं तथा स्यादित्युक्तप्रसङ्गानवकाशइति । मैवम् । यथा घटतदभावाभ्यामन्या वस्त्रादिकमप्यस्ति कोटिस्तथाऽन्योन्यान्योन्याभावाभ्यां नान्यकोटिः सम्भवति निर्विशेषणेऽन्योन्यमध्ये जगतएव प्रवेशात् । तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् नहि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्म्मः कश्चिदिष्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभावएव स्यात् । तस्मान्निर्विशेषणतदात्मान्तर्भूतं जगदिति कोऽन्यन्तराभाव इति । अपि च एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावोविधीयते घटाभावे च निषिध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृतीयस्याविद्यमानत्वात् भवन्वा घटाभावः स्तम्भो न भवतीत्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषादिशेषान्तरानिर्व्वचनाच्च । घटः स्तम्भात्मेत्येवोक्तं स्यादिति त्वत्प्रसङ्गस्त्वयि निपतेत् । संसर्गान्योन्याभाववैचित्र्यमादाय स परिहार्य्यः स एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते अतएव प्रतीतिबलादन्यदेव वैधर्म्यमनयोरपेयमित्यपि निरस्तम् । प्रतिषेधप्रतिषेध्यविरोधे हि प्रकारविशेषव्यवस्थानिरुक्तप्रकारविशेषणैकनिषेधे अन्यविधिध्रौव्यं भवदन्योन्याभावनिषेधेऽप्यन्योन्यविधये स्यात् । मम त्वानिर्वचनीयतैव प्रतीतिश्च व्यवहारव्यवस्था पर्य्यनुयोगवाग्धोरणाय वज्रवारणायमाणा विजयते

मम त्वेवं दर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तासद्विलक्षणम्भवदपि जगत्तथा
सत्त्वोपगमे बाध्यमानत्वादनिर्व्वचनीयमिति। अतएव प्रतीयमानत्वा
द्वैचित्र्यमनयोर्व्व्यमाणमतिदूरनिरस्तम् प्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुप
पत्तितः प्रतीयमानस्यैव बाध्यतायाएव कथनात् तस्मात् “अन्योन्या-
भाव संसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चित्ति-
ष्ठतु ,, ननु स्मृतित्वस्याभावएव यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमेवेति चेन्न
एवकारेण किमधिकमभिधीयते भावोनिषिध्यतइति चेन्न तस्याभाव
पदेनैव लब्धत्वात् भावनिषेधोऽभावइत्यनर्थान्तरमिदं भावसामानाधि
करण्यनिषेधएवकारार्थइति चेन्न उक्तेनैव गतार्थत्वात्। अन्योन्या
भावस्य च तस्य स्मृतावपि भावात् नहि भावसामानाधिकरण्यं स्मृतिः
स्मृतौ च भावमभावं चैकत्र मन्यमानेन तस्याप्यवश्यत्वात् तयोः परस्पर
प्रतिक्षेपरूपत्वात् नहि रूपरसयोरेकत्वाभावेन तत्सामानाधिकरण्या
भावः स्यात् समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतैव न सिद्ध
दिति चेत् तर्हि तथाविधयोर्भावतदभावपदसङ्केतनं न रूपरसयोरिति
रुचिस्ते प्रमायां रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्तदभावे तयोः
सामानाधिकरण्याभाव आस्ताम् अत्र तु नैवमिति चेन्न तथात्वस्या
सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्रयोजकः
स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्यापत्तिः भावाभावयोरसा-
मानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च। असामानाधिकरण्यमेव यत्रेति विवक्षित
मिति चेन्न एवकारार्थदोषस्थितादवस्थ्यात्। एतेन विलक्षणएवायम-
भावोभावसह्रासनानुपवेशी एवकारसमभिव्याहारेणोच्यतइति निरस्तं
तस्यापि वैलक्षण्यं प्रतियोग्याश्रयनिषेधतासाम्येऽपि सामानाधिकरण्य
विरहादुन्नेयं तच्च तुल्यमभावान्तरेण सामानाधिकरण्याभावप्रत्यये-
नेति चेन्न प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात्। अन्योन्याभाव
व्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावस्त्वयुक्तौ च स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्तएव दोषः
तदास्तां विस्तरः। नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तच्ची-

र्व्वेति पक्षः। अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावव्यवस्थायास्तादृशत्वेनोक्त प्रसङ्गस्य समानत्वात्। अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिर्व्वचनं क्रियते तथाहि स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संसर्गाभावत्वं यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता किन्त्वन्योन्याभावत्वमेव स इह न विवक्षितः पूर्व्वक एव तु संसर्गाभावो विधित्सित इति नैतद्विचारसहं संसर्गितया निषेध इति येयं तृतीया सा लक्षणे वा सहयोगे वा कारकभेदे वा करणादौ। नाद्यः संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः तत्सहितस्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। तृतीयस्तु न सम्भवति अत्यन्तनिषेधस्यानुत्पत्तिधर्म्मकत्वात्। तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति चेन्न प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य निर्व्वक्तव्यत्वापातात्। प्रकारः प्रकार एवेति चेन्न अविदितलक्षणस्य लक्षणमनभिधायेतरव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा सर्व्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् को घट इत्यापृष्टे घट इत्येवोत्तरं सङ्गच्छेत प्रकार इति पक्षो नोपपन्नः सदोषत्वादिति वक्ता को दोष इत्यभिधायैव च निवृत्तो भवेदिति। स्मृतित्ववत् स्मृते र्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूतित्वमिति प्रत्युक्तं वेदितव्यम्। गृहीत ग्राहि ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽति प्रसक्तिः। सापेक्षं ज्ञानं स्मृतिः सापेक्षता च स्वविषयानियमे समानविषयज्ञानापेक्षतेति चेन्न प्रत्यभिज्ञायां तत्ताभागस्य स्मृतित्वापत्तेः एवमस्त्विति चेत्तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोर्भिन्न विषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन गृह्येतेति। संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिरित्यपि न सामग्रीतः सर्व्वसम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात्। असाधारणतद्धेतुकधीत्वमिति चेन्न आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः आत्ममनो योगस्यासाधारण्यात्। कार्य्यैक्यानवधारणे च कारणत्वानवधारणात् तदैक्ये च तदेव लक्षणं स्यात् येन ज्ञानेनार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते

तदनुभवः येन तु ज्ञातता तया तत्स्मरणमिति चेन्न ज्ञातोज्ञास्यते चेत्यनुमानादावप्यापत्तेः। ततश्च विषयतः स्मृतिविवेचनमन्ततोवाक्येनाप्यनुभाव्यत्वात् कार्य्यकारणाभ्यां चानुगतरूपस्य प्रागसिद्धेर्जातितश्च सङ्करप्रसङ्गादशक्यमिति। नापि चतुर्थः यतः कार्य्यगतवैलक्षण्यानवगमे का कारणता कासाधारण्यं वा ज्ञेयमिति न केवलं प्रत्येकं पदार्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तेर्म्मिलितेऽप्यस्मिन् लक्षणे दूषणमुच्यते तथाहि तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यनेन काकतालीयमपि यथार्थं ज्ञानं व्याप्यते तद्यथा पाणौ पञ्च वराटकानपिधाय कश्चित् पृच्छति कति वराटकाइति पृष्टश्च अजाकृपाणीयन्यायेन ब्रवीति पञ्चेति ततश्च पञ्चेति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च दृश्यन्ते तावदेवंविधान्युदाहरणानि। तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यं। वस्तुतस्तस्य पञ्चसंख्यावच्छिन्नत्वेनातथाभूतत्वाभावात्। नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेद्यमननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणापेक्षणात्। नच वक्तुः संशयएव निश्चायकाभावादेकतरकोटिव्यवहारस्तु लघ्यादिप्रवृत्तिवदितियुक्तं वचनाप्याहार्य्यरूपैककोटिनिश्चयाख्यानादन्यथा संशयस्य कोटिद्वयसमुच्चयतापत्तेः। नच प्रमैव तदित्युररीकरणीयं मध्येऽध्यक्षादिदुरन्तर्भावत्वात्। अव्यभिचारकारणजत्वे सतीति विशेषणीयमिति चेन्न तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात् काकतालीयसंवादमपि ज्ञानं न व्यभिचारि साधारणकारणसामग्रीजन्यमास्यातुमीशिषे व्यभिचारिणोपि कारणाविशेषाययथार्थत्वप्रसङ्गात्। नह्यहेतुकमेवास्य यथार्थत्वं नियामकाभावेनातिप्रसङ्गापातात्। अवश्यमस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारि नियतमेव कारणं वक्तव्यं किन्तदिति चेत् स्वात्मनैवाच प्रश्ने दीयतामुत्तरम्भवता येन नियतेषु प्रमाराशिषु चेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यं प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यवच्छेत्तव्यम् एवं लिङ्गाभासादिभ्योपि जातं लिङ्गज्ञानं दैवगत्यास्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गिमत्येव वा यत्स्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा न वा तद्वति लिङ्गिस्वरूपे तथापि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धे

लिङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि वह्न्यादावप्यंशे विषये प्रामाण्य
स्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति। आभासकारणजन्यत्वाद्विषयस्य
वस्तुभूतलिङ्गादेरन्यत्वमेवेति चेन्न विशेषस्यान्यत्वेऽपि तज्जातीयमात्र
वस्त्ववभासांशे दोषापरिहारात्। सामान्यसम्बन्धकोटिनिविष्टत्वात्
विशेषस्य तस्य च तत्रास्थितस्यैव स्फुरणान्नैष दोष इति चेन्न विशेषा
प्रतिभासे सामान्यतत्सम्बन्धावस्थाप्रतिभासस्याप्यभ्युपेयत्वात् देवदत्त
यज्ञदत्तसम्बन्धितासंशयेऽपि पुरुषसम्बन्धितानिश्चयवत्सम्बन्धिविशेषस्य
निर्लुठितविशेषरूपतया च प्रवेशे व्याप्त्यादेरननुगमप्रसङ्गात् सामा-
न्यानुमानाभासे च संवादिनि विशेषान्यतावस्थाकल्पनानवकाशात्।
सामान्यसमवाययोरप्यन्ययोरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं विहाय
सत्ख्यातिप्रवेशापातात्। तत्त्वधर्मान्तरस्य जात्या तादात्म्यारोप
स्तत्रेति चेन्न तथापि धर्मिणि जातौ च प्रमात्वतादवस्थ्यात् संसर्गा
रोपनिमित्ताच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः परार्थानुमानाभासे हि प्रति
पादितपदार्थसंसर्गारोपकारणसम्भवात् तथापि तत्र तादात्म्यारोप
कल्पने च तथाभ्रमनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् कस्यचित्तत्र जात
संवादजातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ का गतिः का वा गतिः सिद्धसाधने
तत्राप्यन्यथाकल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात्। तत्त्वे च हेत्वाभासस्यापि
यथार्थग्राहित्वे तत्रोक्तनिमित्तस्य व्यभिचारेणान्यत्राप्याभासेऽन्यप्रति-
भासकल्पनायां निर्निमित्तत्वात्। सिद्धसाधनमितेरेव वा व्यवच्छेदात्
यथार्थानुभवः प्रमेत्यप्यलक्षणं यथार्थत्वं हि तत्त्वविषयत्वं वा अर्थ
सदृशत्वं वा स्यात्। नाद्यः पूर्वनिरस्तत्वात् नापि द्वितीयः व्यभि-
चारिणोऽपि प्रमेयत्वादिनार्थसादृश्येन प्रमात्वापातात्। ननु ज्ञान
विषयीकृतेन रूपेण सादृश्यमिदं विवक्षितं न च प्रमेयत्वादिरूपस्य
व्यभिचारिण्यपि प्रकाशनसम्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं प्रमे-
यत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्मान्तरापेक्षया व्यभिचारि-

श्चेपि प्रमात्वाभ्युपगमादिति। नैतद्युक्तं प्रकाशमानेन रूपादिसम-वायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्यानभ्युपगमेऽपि तत्र तदीयप्रमात्वा-ङ्गीकारादिति। प्रकाशमानरूपेण विशेषणाभावादर्थसादृश्यमनु-भवस्य विवक्षितम् अर्थस्य हि यथा समवायाद्रूपं विशेषणीभवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येवेति चेन्न एवं हि पुरोवर्त्तित्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवात् पुरोवर्त्तिनीं शुक्तिं रजततया गाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात्। नच वाच्यमिष्यतएव सा प्रमा-णीति न व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति यथार्थताविशेषणवैयर्थ्य प्रसङ्गात्। अनुभूतिः प्रमेत्युक्तएव हि तावन्नाव्याप्तिप्रसङ्गः सर्व्वस्य व्यभिचार्य्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाख्यातिवादिनये धर्म्मिण्यपि प्रमात्व सम्भवेन प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्य्यात्। यदि त्वंशतोपि व्यभिचारि प्रमालक्षणं स्यादिति चेतसि निधाय यथार्थत्वं विशेषणं प्रयुक्तं तदा न युक्तमुक्तदोषात्। अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्व्वेण विशेषणभावाद्यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा नच तावता धर्म्मिणो धर्म्मविशेषणतया दोषः तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वादिति तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्म्मिण्यपि प्रमाणं स्यात् सर्वात्मना सादृश्या भावात् अव्यभिचारिणश्चांशमननुरुध्य तदीयप्रमितिकोटिनिक्षेप साहसिक्यादबिभ्यता किमव्यभिचार्य्यंशावरोधेन व्यभिचार्य्यंशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता शक्यन्ते ह्यनुभूतित्वज्ञान त्वादयः तादृशाभिप्रायाविरोधिना लक्षणीकर्त्तुं यदि बाध्यार्थांशा धीरबाध्यार्थांशेप्यप्रमैव तदा सौधाग्रकुम्भादिवद्रत्नाद्युद्दिमद्युति-विद्युदादिपरभागाग्रहणादवयविनाश्च तावत्परिमाणाग्रहणादल्पपरि माणमुल्लिखत्प्रत्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा स्यात्। नच लभ्यं देशकालालोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य समस्ततावदर्थप्रवृत्ति सामर्थ्यादाहरणं येन तत्प्रामाण्यं मन्यसे। यदि च बाध्यार्थांशे बाधा-दबाध्येऽप्यंशे तद्दोषमिथ्यात्वं समर्थयसे तदा यदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थ

आतीयमबाध्यमपि मिथ्येति मन्यमाने किमुत्तरं ते स्यादन्यच लोक-प्रसिद्धप्रमोदाहरणत्यागात् । अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणतया यदर्थसाम्यमनुभवस्य तत्र प्रमात्वमिति विषयविशेषनियमेनैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव यथार्थविशेषणोपादानमिति । मैवम् । विशेष्यांशे अनुभूतिरेवं प्रमा न स्यादिति अवच्छेदकत्वं विशेषणत्वमभिमतं धर्म्म्यपि च स्वसम्बन्धाद्धर्म्माण्विशिनष्टीति नोक्त दोष इत्युक्तमेवेति चेन्न विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । अपि च एवं तर्हि रजतत्वादिकमपि व्यवच्छिनत्त्येव शुक्तिकां रजततया प्रकाशिता शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति । ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः । नैवं तर्हि दीर्घं दण्डः पुरुष इत्यादौ दण्डादिभ्यो वैलक्षण्येपि विशेष्यस्यानुभूयमानेऽनुभूतेर्न प्रमात्वं स्यात् दीर्घत्वादेर्दण्डादिद्वारा विशेषकत्वादिति ज्ञानरूपद्वारानपेक्षतया विशेषणत्वमिष्टमिति चेन्न साक्षात्कृत इत्याद्यवगमानामप्रमात्वापातात् । तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्वमिष्टमिति तु दूरतस्तुच्छं रूपादेः समवायेन ज्ञानाविशेषकत्वात् अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमो यत्तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति ननु ज्ञानेऽपीति चेन्न तज्ज्ञानव्यक्तेरन्यत्रासम्भवेनासाधारण्यादव्यापकत्वादित्यलम् ।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तं न खलु सम्यक्तं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा सम्भवत्युक्तदोषात् । ननु सामस्त्यं सम्यक्त्वमिष्टं अभिधीयते हि लोके न मया सम्यक् दृष्टं सामान्याकारेण तूपलब्धमिति तदिह समीचोऽर्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्यगर्थविषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरणएवायमिति । मैवम् । सामस्त्यमर्थस्य किं सर्व्वावयवसहितत्वमथवा सर्व्वधर्म्मसहितत्वम् । नाद्यः अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्येव सावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषयस्याप्रमात्वापातात् । नापि द्वितीयः

अखर्व्वविषयपरिच्छित्तीनां सर्वासामप्रमात्वापत्तेः। अथ मन्यसे सम्यक्
शब्दः सविशेषार्थः यदपि लोकेऽभिधीयते न मया सम्यक् दृष्टं
तस्यापि न मया विशेषतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्म्मिपरि-
च्छित्तिः प्रमेत्युक्तम्भवति। विभ्रमादयोऽपि हि विशेषमपश्यतो जायन्त
इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदं विशेषाणाञ्च सर्व्वेषां विशेषान्तरा-
नभ्युपगमेऽपि स्वरूपमेव केषाञ्चिद्विशेष इति। नैतद्युक्तं विशेषपदेन
विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषेण सहैव शुक्तिशकलादे
र्भ्रमेणावगाहनात् तस्यापि प्रमात्वं स्यात्। प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकारा-
णाञ्च विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात् सामान्यतश्चातिप्रसङ्गात्
उभयथाप्यसङ्गततापत्तेः विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषस्तथाप्य
भेदादेव विशेषसहितत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात्। यस्तु कश्चिद-
वाच्यः कश्चिदर्थो विशेषशब्देनाभिधीयते यददर्शने भ्रमसंशयावकाशो
यद्दर्शने च बाधव्यवस्था तदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात्
भवितव्यञ्च तेनान्यथा व्याघातादिति। तदयुक्तं न तावदेवंविधो
विशेषोऽभिधातुं शक्यो यदवगमस्य न भ्रमत्वादिसम्भवः स्वप्नदृशः
सर्व्वविशेषोपलम्भसम्भवात्। नच व्याघातदण्डभयमात्रादसावुपपाद
यितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्य इति युक्तं तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरि
हार एव कश्चिदन्यो निर्व्वक्तुमशक्योऽस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते
नहि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने
वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपत्त्यारूढ़तया येय-
मप्रतीयमानकल्पना ततोवरमनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव
कल्पना भद्रा वज्रस्य व्याघातोद्भावनविभीषिकामुन्मूलयिष्यामः।
न ब्रूमो विशेषणसहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भ इति किन्नाम विशे-
षणसहितस्य पदार्थस्योपलम्भस्तथा च न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोऽस्ति
तत्कथं रजतभ्रमेऽपि तत्प्रसङ्ग इति। मैवम्। उक्तदोषेणैव निरस्त-
त्वात्। यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरोवर्त्ति-

त्वादेः सत्त्वान्न प्रसङ्गस्तत्त्वनिवारणम् । विशेषतस्तदभिधाने त्वननु-
गमइति बाध्यबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेषइतिपक्षं यस्तु जड़तरो न
जहाति स आप्तानाप्तवाक्याभ्यां नदीतीरे पञ्चफलानि सन्तीत्येवं रूपा
भ्यां प्रतिपाद्यमानेऽर्थे स्थितं कं विशेषमेकत्र पश्यसि यमपरत्र न पश्य
सीति पृष्ट्वा प्रतिबोधनीयः तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु जड़तमः कश्चि-
द्यदि स्यात् सएवं प्रबोध्यः ये ते विशेषान्तरप्रवाहस्वीकारेऽनन्तवि-
शेषापत्तिभयात् त्वया स्वतएव विशेषरूपाइति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं
तावत्परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतैकरूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति ।
बाधव्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगतिरिति चेन्न क्वचित्कबाधव्यवस्थाहेतोर्भ्र-
मेऽपि प्रकाशात् । तत्र तस्येति चेन्न व्यावृत्तेर्बाधस्य च तद्विपरीतार्थ
प्रमात्वेन तदर्थाननुगमात् प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति शङ्कान्त-
राणि चात्रातः पराणि याथार्थ्यविशेषणदूषणदूषितान्येवोपनिपत-
न्तीति द्विरभिधानभयान्नोक्तानि । किञ्च तर्कज्ञानमाहार्य्यौ च
संशयविपर्य्ययौ परिदृश्यमानएव विशेषे भवन्ति तैरतिप्रसङ्गः स्यात्
नचाहार्य्यौ तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तं विप्रलम्भकस्य वाक्यप्रयोग
मूलतयाहार्य्यभ्रमस्य ज्ञाततत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं
प्रवर्त्तयतस्त्वाहार्य्यसंशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात् परिच्छेद
शब्दस्यानुभूतिपर्य्यायोनुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम् ।

नाप्यव्यभिचार्य्यनुभवः प्रमेति युक्तम् अव्यभिचारिपदस्य यदि
तत्त्वविषयाद्यन्यत्वं तदादूषणान्युक्तान्येवानुवर्त्तन्ते । अथेदमुच्यते अव्य-
भिचारित्वमर्थाविनाभूतत्वं तदा प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः किं यदैवार्थ
स्तदैव ज्ञानं उत यत्रार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम् अथ यादृगर्थस्तादृगेव
ज्ञानं यत्तत्प्रमितिरिति । नाद्यः अतीतानागतानुमित्याद्यव्यापनात् ।
न द्वितीयः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात् ज्ञानसमानदेश-
मर्थमन्यथारोपयतोप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि तृतीयः ज्ञानार्थ
भेदवादे सर्व्वाकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः । अभेदवादे तु भ्रमस्यापि

तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात् तैरेव विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षितत्वे यथार्थताप्रस्तावोक्तान्येव दूषणान्यावर्त्तन्त इत्यलम्।

अविसंवाद्यनुभवः प्रमेत्यपि न युक्तम् अविसंवादित्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं वा ज्ञानान्तरेण विपरीततयाऽप्रतीयमानार्थत्वं वा अप्रतीयमानव्याप्यविषयत्वं वा अन्यदेव वा किञ्चित्। न प्रथमः धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात्। नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यं प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् नापि द्वितीयः अजातबाधभ्रमव्यापनात् सुप्तदशोत्पन्नसुक्शङ्खज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्नतत्प्रीतिमज्ज्ञानाद्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च प्रमित्यानुल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वादित्युक्तमनुषजति। अदुष्टकारणकज्ञानेनाबाधितत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु। किञ्च दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात्। ननु किमेतावता दुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्धेतुगतो विशेष इति सुवचमेवेति न विपरीतपदव्यवच्छेद्यायाः प्रमाया अप्रमितौ सत्यां प्रमितौ तदुपादानवैयर्थ्यात्। तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात्। विपरीतपदव्यवच्छेद्या प्रमैवेति चेन्न तस्या एव लक्ष्यमाणत्वात् तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्य इति व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयौ अनवस्था वा "एकोऽनेकविशेषेऽर्थे विशेषो यत्र लभ्यते। तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोषस्तत्रैव धावति।,, नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं तद्विशेषो वा कश्चिदभिप्रेतः स्यात्। आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यजबोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् नापि द्वितीयः स ह्यर्थक्रिया वा सामग्री वा उभयथापि पूर्व्वदोषानिवृत्तेः। एकदा च सर्व्वत्र प्रमाणासम्भ-

चेन्न क्रमाश्रयणे तत्तदर्थक्रियातत्सामग्रीपरम्परावगमनियमाभ्युपगमे
एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्य्यवसानप्रसङ्गात् विच्छेदाभ्युपगमे
त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्यादाप्रथममप्रमात्वापत्तेः। वास्तवतदर्थक्रि-
यार्थवस्य च दुर्न्निरूपत्वेन व्यवहारानर्हत्वात् तथाप्रतीतिमात्रस्या
प्रमासाधारण्यात्। नन्वेवं चतुर्थः पक्षोऽस्तु तथाहि अर्थक्रियाकारि
विषयत्वं वा विसंवादित्वमिति यथाह प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थ-
क्रियास्थितिश्चाविसंवादइति न सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि
प्रसङ्गात्। प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति
चेन्न दुरवधारणत्वात् तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न विना
प्यर्थक्रियां तद्दर्शनसम्भवात्। अर्थक्रियाप्रमितिरभिधित्सितेति दू-
षितमेव प्रमायाएव निरूप्यमाणत्वात् अभिप्रायाविसंवादात्प्रमाणं
सर्व्वमुच्यतइति चेन्न तदा अभिप्रायाविसंवादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेपि
सम्भवात् कालान्तराविसंवादस्य च दुरवधारणत्वात्। एतेन प्रा-
प्त्यादियोग्यताविसंवादार्थइत्यपि निरस्तं दुराबाधइव चार्थं धर्म्म-
कीर्त्तेः पन्थाइत्यवहितेन भाव्यमिहेति। अबाधितानुभूतिः प्रमे-
त्यपि निरस्तं तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् कालान्तरेपि
च बाधविरहस्य दुर्न्निरूपत्वात् स्वतो बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात्
सर्व्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति। तर्कसंशयविपर्य्यय
स्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न स्मृतिव्यतिरिक्तत्वखण्डनन्यायेन
निरस्तत्वादिति। जातिसङ्करमिच्छतश्च प्रमात्वलक्षणजात्यभिसम्ब-
न्धात् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम् अस्याज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमाया
मप्रमाभ्रमसंशयौ स्यातां दोषाभावसहकृतस्य तथात्वे चाज्ञायमान
भ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेपि तदापत्तेः।
ज्ञातेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं न
तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन तथा सति कचिज्ज्ञातार्थां प्रमायामप्रमाविप-
र्य्ययसंशयानवकाशादि स्याद्धर्म्मिवत् मनसैव निर्णीतत्वात् चिरान्तर

सापेक्षेण च मनसा संवेदनं चिङ्गेनैव वावमतेन सहकारीभूय ज्ञापन मित्यपि प्रत्याख्यामाणं तच्चिङ्गेनैव प्रमात्वजातिकल्पनाप्रतिक्षेपा-पत्तेः। तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं स्यात् तच्चिङ्गानां यथा-पन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात् प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे तु विस्तरेण दूषयिष्यामः। एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्वं तद्योगः प्रमा-लक्षणमित्यपास्तं दुरवधारणत्वात्। यच्च किञ्चित्प्रमाया लक्षण मुच्यते तदज्ञातं ज्ञातमात्रं वा यदि तत्त्वव्यवस्थापकं तदा व्याघापत्तिः प्रमितश्चेत्प्रमानवधारणे तदनवधारणता। मावधारि वस्तुतस्तु तथेति चेन्न वस्तुतो न तथैव किन्नेति वादिन्यनुत्तरापत्तेः प्रमात्वनिरूपण वैयर्थ्यापाताच्च। वस्तुतस्तु प्रमेय एव घटादितत्त्वव्यवहारोपि तर्ह्य-स्त्वित्यास्तां विस्तरः।

एवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्ययुक्तं करणार्था निरुक्तेश्च। ननु कारकान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं कर्त्तु र्हि करणं निष्पादयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतोऽनिष्पा-दनेऽपि व्यापारवत्तया निष्पादनात् तादृशस्य च तस्य करणत्वात् एवं कर्म्मापि करणनिष्पादने चरितार्थं करणव्यापारो हि कर्म्मविषयो भवति कर्म्माभावे विषयाभावात् करणव्यापार एव न निष्पद्यत इति तन्निर्व्वाहे तस्यापि चरितार्थत्वमिति। एवमधिकरणस्यापि करण-व्यापारनिर्व्वाहकत्वं सम्प्रदानापादानयोश्चासार्व्वत्रिकत्वम्। करणन्तु सार्व्वत्रिकमेवेति कारकान्तरेऽचरितार्थः सार्व्वत्रिको हेतुः करण-मिति। मैवं। अस्तु तावदविचारितरमणीयमिदं व्याख्यानं अन्तर शब्दो यदि विशेषमात्रवचनस्तदा न व्यवच्छेदकः नहि विशेषम-पास्य कारकमात्रं केनचित् अन्यते यद्व्यवच्छिद्येत। नापि चान्तरशब्दो ऽन्यवचनः तथा सति कस्मादन्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति समभिव्याहाराल्लभ्येत यथान्य आत्मा शरीरमन्यदित्यादौ तथा सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्। तच्च नाकरणस्यैवा

द्यापि निरूप्यमाणत्वादतिव्याप्तेश्च। नापि कर्त्तृकर्म्मणोः स्वरूपोपादानपरोऽयमन्तरशब्दः ताभ्यामेवातिव्याप्तप्राप्तेः। नापि कर्त्तृकर्म्मणी अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः वैयर्थ्यापातात् कारके चरितार्थत्वमेवोच्यताम्। नाप्यनधिकार्थएवायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः तथा सति करणजनकं हस्तादि न करणं स्यात् व्यापारवद्धि कारणं करणमुच्यते। अस्ति च स्थालीसंयोगादिव्यापारवतोऽग्न्यादेस्तथात्वम् अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वम्। नच हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयं व्यापारवतः कारणत्वेन तत्कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कर्त्त्रादिषु दुरन्तर्भावत्वात् सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः। नच व्यवधानात्तत्राहेतुत्वमेतेषां किं नाम हेतुर्हेतुत्वमिति कर्त्तुरप्येवंप्रसङ्गात्। पुंव्यापारा देहस्पन्दादि स्तेन कुठारक्रियादि स्ततश्छिदेति परम्पराव्यवधानात्। सर्व्वेयं कर्त्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत् तुल्यं तस्मात् करणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्यापकत्वादलक्षणमिदम्। एतेनापि कारकान्तरशब्दः कर्त्तृकर्म्मव्यतिरिक्तवचनइति प्रत्याख्येयः। कर्त्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि न शरीरचलनाय प्रयतमानस्य निष्पाद्या शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नलक्षणकर्त्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं स्यात्। नचैतत् शक्याङ्गीकारं भविष्यतः सम्प्रति कारकत्वानुपपत्तेः। नच साक्षात्कर्त्तृव्यापारविषयइति विशेषोपादानेऽप्यस्य परिहारः साक्षाद्व्यापारेमनःप्रभृतिक्रियायां प्रसङ्गतादवस्थ्यात् अव्यापकत्वाच्च। अथ तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाकर्त्तृव्यापारस्य विषयस्तत्क्रियाकरणमिति मन्यसे न अनीश्वरवादे अङ्कुरादीनामकरणत्वप्रसङ्गवत् सुषुप्त्यनन्तरभाविन्याः प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसंख्यातेषु प्रमाणाश्रिषु वहिर्भावप्रसङ्गात् अचेतनस्यापि कर्त्तृत्वे चातिप्रसङ्गात्। सेश्वरवादेऽपीश्वरव्यापारविषयः सर्वं करणमिति नाकरणं कारणं स्यात्

णोमित्यभिधाने च कारणमात्रं व्यवच्छेद्यमिति कारणं करणमित्ये वोच्यतां वृथा विशेषणपूरणप्रयासः। अथ मन्यसे न धर्म्मान्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि किन्त्वेकस्यापि धर्म्मिणोरूपभेदेन करणपदाभिधेयतोपदर्शनायेति एवं तर्ह्येतद्रूपालिङ्गितस्य करणत्वाल्लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यमात्रमुक्तं भवेत्। नच लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणार्थः गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यलक्षणत्वापत्तेः। अपि चैवं वस्तुमात्रं करणमित्यभिधायैव किन्न करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपादर्शि। स्यादेवं यदि सर्व्वत्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्यादिति चेत् तर्हि त्वदुक्तलक्षणमपि भवेत्। यदि सर्व्वत्र कारणे करणव्यवहारः स्यादित्यपि पश्य नहि कर्त्तरि कर्म्मणि वा कस्यचित्करणव्यवहारः कर्त्तरि तावदस्ति लोके प्रमाणमिह देवदत्तइति शास्त्रेऽपि मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादितीति चेन्न किमयं मानवकेऽग्निव्यवहारइव गौणो मुख्य एव वेति संशये यदि त्वत्परिकल्पितान्निमित्तान्न मुख्यः स्यात्ततः कर्म्मण्यपि स्यात्तत एव निमित्तादिति बाधकदर्शनेन पारिशेष्यात् गौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात्। अस्त्येवं कर्म्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न तावदयं शक्योपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः। क्व दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति यदि तु त्वच्चेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमुत्सहामहे। प्रमेयमात्रं करणमिति वदतो वामबुद्धेर्म्मनसि विपरिवर्त्तमानं प्रमेयमात्र एव करणव्यवहारास्तित्वमेवमनुरोद्धव्यं स्यादिति। घटेन पश्यतीत्याद्यनभिधानवशात्तत्प्रयोगो नहि सर्व्वं लाक्षणिकं प्रयुज्यत इति चेत् मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति तेषु करणव्यवहारइति वक्तव्यः स्यात् नचासौ शक्यदर्शनइति।

क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करणमित्यपि न तथाहि अयोगव्यवच्छेदो योगएव पर्य्यवस्येदिति सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यं सदासंबन्धीत्यनेनं कालविशेषनियतसम्बन्धवत्तयाभि

धीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षि-तेति चेन्न सम्बन्धीत्यनेन किं कालविशेषनियता सम्बन्धिताभिहिता येन कालान्तरेऽलब्धसम्बन्धिताभिधानाय पदान्तरमुपादीयते। अथो च्यते सम्बन्धीत्यस्य सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियतं सम्बन्ध मादायापि पर्य्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरेऽसम्बन्धि तया व्यवतिष्ठमानं कर्म्माद्यपि करणं प्रसज्येत तद्व्यवच्छेदाय काला न्तरे सम्बन्धिता पदान्तरेणाभिधीयतइति मैवं तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि सम्बन्धिताभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धि पदन्यायेन सामान्याभिधायिनो भवेदिति अतोपि कालान्तरे सम्बन्ध व्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात्। अथ यदा कदा-चिदपि योऽयोगस्तस्य सर्व्वस्य व्यवच्छेदो विवक्षितइति तर्हि सम्बन्धि पदएवैषा विवक्षास्तु कृतमधिकमुपादाय तद्विवक्षया। निषेधव्यव-च्छेदेन सार्व्वत्रिकत्वलाभ इति चेन्न निषेधव्यवच्छेदस्य विध्यनति-रेकार्थत्वेनाविशेषात्। तद्धर्म्मिकं सम्बन्धस्यासम्बन्धसामानाधिकरण्य मयोगव्यवच्छेदेनेत्यनेनोच्यत इति चेन्न तस्यापि सत्त्वकाले तत्रा-सत्त्वोपगमात्। सर्व्वदेति चेन्न यद्येवं तत् किं करणासत्त्वकालेऽपि योगएव करणेन क्रियायाः यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं यावत् सत्वमयोगव्यवच्छेदेन यदि शिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्ये वास्तु सम्बन्धीत्येव वा तथा विवक्षितमित्युक्तमेव। अयमेवार्थः क-यापि कुसृष्ट्या सम्बन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते कृत्तिकोदयक्रियाया रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात् अनन्तर भाविनश्चतुर्द्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्व्वभाविचतुर्द्दशसंख्यनक्षत्रा स्तमयस्य च करणत्वं स्यात्। नचैवमेव युक्तं योगपदेन कारणत्वानुप-पत्त्या कारकत्वस्य दूरनिरस्तत्वेन करणत्वस्य सम्भावनानारोहात् नच तत्र सम्बन्धएव नास्ति व्याप्तेः स्वभावसम्बन्धात्मिकाया दुरपह्नवत्वात्। अथ कार्य्यकारणभावः सम्बन्धो विवक्षितः न असामग्र्याः करणत्वापत्तेः।

ओमिति चेत् तत्किमोमित्यभिधायैव निवृत्तोभवान् आकलितं कि-
लास्माभिः सामग्र्यपि करणमित्यत्र न श्रद्दधतः प्रणवपूर्व्विकां श्रुति
मेव काञ्चित्पठित्वा श्रद्धापयिष्यति भवानस्मानिति। इह न सामग्री
कारणं किन्तु तदेकदेशोनानाभूतः प्रत्येकं तथा सामग्री तु यदनन्तरं
कार्य्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपेऽति चेन्न एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य
करणेपि सत्त्वात् करणस्यापि सामग्रीत्वापातात् क्रियाविभागादौ च
विभागसंयोगनाशादि प्रति तथात्वापत्तेः। यच्च प्रतिसामग्र्येकदेशं
नियतप्रागभावादि कारणलक्षणमिष्यते तत्सामग्र्यमपीति कथं तद
कारणता प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री तादृश्यास्य तस्याः प्राक्सत्त्वमेव
नास्तीति चेन्न तत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात्कारणसामग्र्यां तद-
निवेशात्। अपि चैवं विवक्षितमपि करणं न स्यात् नहि यावत्सत्त्वं
व्यापारवतोपि तस्य क्रियाजनकत्वं क्रियाकाले क्षणमपि तदनुवृत्ति
निषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशयेनापि लक्षणासिद्धेः प्रत्युत
चिरस्थिरकरसंयोगे स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनेन्द्रियसंयोगस्थैर्य्यस्य
मन्तुमुचितत्वात्। यावत्सत्त्वञ्च करणमिति भाषायां सर्व्वस्मिन्
तत्सत्त्वकाले कारणत्वमित्यर्थो नच कारणत्वस्य नियतपूर्व्वकालसम्ब-
न्धात्मकस्य कश्चित्काले सत्त्वं कालं प्रति कालान्तराभावादिति। अथ
क्रियाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धोत्यस्यायमर्थो यस्मिन् सति भव-
त्येव क्रियेति कोऽस्यार्थः किं यस्मादनन्तरं क्रियोत्पद्यत एव उत
यस्मिन् वर्त्तमाने क्रियोत्पद्यतएव उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्येव
उत यस्मिन वर्त्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव। नाद्यः सामग्र्याः करणत्व
प्रसङ्गात् हस्तादीनामकरणत्वप्रसङ्गात् सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि
प्रमाकरणत्वप्रसङ्गाच्च। नच प्रमेयमपि प्रमायाः करणं स्यादेवेति
वाच्यं तत्र तथा व्यवहारस्य कस्यचिदप्यसिद्धेः। नापि द्वितीयः स्पृश्येन
सह स्थिरसंयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्याव्यापनात् तत्सत्त्वेऽपि व्यासक्तौ
तेन प्रमानुत्पादनात्। नापि तृतीयः सामग्र्यादेः करणत्वप्रसङ्गात्

उत्पत्तेः स्थिरे करणत्वप्रसङ्गाच्च । नापि चतुर्थः सहस्थायिनः करणत्वप्रसङ्गात् । अथ क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं करणत्वमित्यस्यायमर्थः व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमिति । नैवम् । फलाव्यापनात् कश्चायं तद्व्यापारो नाम किं तज्जन्यं कारणम् उत तदाश्रयं कारणम् । नाद्यः लिङ्गपरामर्शे तदसम्भवात् । पक्षे प्रथम धूमादिदर्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारं जनयतः करणत्वमेष्टव्यम । एवञ्च परमार्थतोव्याप्यस्य स्वरूपेण प्रमिति द्वितीयव्याप्ततत्परामर्शव्यापारकानुमानमिष्यत इति चेन्न अन्यतो ज्ञाताभिधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां पक्षगतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः तत्राप्युभयकर्म्मजसंयोगवत्तदपि कारणमिति चेन्न अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत् प्रागुपजातवह्निव्याप्तधूमस्मृतेः प्रथममपि योऽसौ वह्निव्याप्तः सोऽयं धूमइति परामर्शोपपत्तेः । नित्यसापेक्षेऽर्थेऽस्तु तथा नान्यत्र प्रथमं तथेति चेन्न प्राक्तत्कारणोपपत्तौ नान्यत्रैवमिति नियमे प्रमाणस्याभावात् तस्य व्यापाराभावान्नानुमित्युत्पादकत्वमेवेति चेत् स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् तत्र धूमादिनिर्व्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वमिति चेन्न नित्यसङ्घटितार्थवदिनापि निर्व्विकल्पकं सविकल्पकोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात् । नित्यसङ्घटितेपि निर्व्विकल्पकं मंस्यत इति चेन्न कारणान्तरादेव तदुपपत्तौ तत्र निर्विकल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावानतिरेकोपगमात् तथापि यत्किञ्चित्तज्जनकं तदेव तत्रानुमितिकरणमास्तामिति चेन्न तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तेरित्यलमतिप्रसङ्गेनेति । शब्दश्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्रव्यापारत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तावकरणत्वप्रसङ्गात् सन्निकर्षो हीन्द्रियव्यापार उच्यतइति व्यापारान्तरञ्च तस्य क्षणिकमसिद्धं स्थिरे श्रोत्रएव दोषः । शब्द एव तद्व्यापारः किन्न स्यादिति चेन्न तस्य कर्म्मत्वेन करणकोटिवहि-

र्भावात्। क्वचित्तयोरेकत्वेऽपि का क्षतिरिति चेन्न शब्दबुद्धौ कार्थ्यायामुपधायकत्वेन प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेऽंशतोनियम्यनियामकत्वविरोधापत्तेः। घटादिबुद्धौ चक्षुरादेश्चक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारकत्वेपि सममिदमिति चेत् किन्नः स्यात् तथा च "बाधेऽदृढ़ेऽन्यसाम्यात्किं दृढ़ेऽन्यदपि बाध्यताम्। क्व ममत्वं मुमुक्षूणामनिर्व्वचनवादिनाम्। तथाहि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा। आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यतइति।" नापि द्वितीयः लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरणत्वप्रसङ्गात् निर्व्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्पकानाश्रयत्वात् अतद्धेत्वाश्रयस्य तद्धेतुव्यापारत्वे चात्यापत्तेः। किञ्च फलाव्यभिचारित्वं किन्तस्मिन्नेव काले फलसत्त्वनियमः उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः। नाद्यः कारणस्य पूर्व्वभाविताया अवश्यवक्तव्यत्वात्। न द्वितीयः आनन्तर्यं यद्यव्यवहितानन्तर्यं विवक्षितं तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करणत्वपक्षे हस्तादेरकरणत्वापत्तेः। आफलव्यापारवतस्तु तथात्वे कर्त्रादिष्वतिव्याप्तेः। अथ व्यवहितस्याप्यानन्तर्यं विवक्षितं तदापि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्रायेऽन्तरायसम्भवाद्धस्ताद्यव्याप्तिः आफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधानासम्भवात् कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात्। व्यापारवतश्च फलाव्यभिचारइति किन्तद्व्यापारस्य फलाव्यभिचारित्वं व्यापारविशिष्टस्य वा। नाद्यः हस्ताद्यकरणत्वापातात् अतएव न द्वितीयः यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वापाताच्च। अपूर्व्ववाक्यार्थत्ववादिनापि चरमयागस्य फलकरणत्वाभ्युपगमादिति। अथोच्यते यद्दानेव करोति तत् करणं यद्दानेव प्रमिमीते तत् प्रमाणं नैवम् आत्मधर्म्मप्रध्वंसादीनामकरणानां प्रमाणत्वप्रसङ्गात्। येन क्रियाकारणेन युक्तएव प्रमिमीत इति चेन्न सुखादिप्रमितौ करणव्यापारस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्। ओमिति चेन्न अव्यापारतया अकारकत्वेन तद्विशेषकरणभावानुपपत्तेः। व्यापारवतापीति चेन्न एवं हि व्यापारवतएव करणत्वं न

स्यात् नहि व्यापारवतस्तस्य व्यापारान्तरवत्तास्ति। अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वं तत्र चास्त्येवेदं लक्षणं यस्य करणत्व मस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत् करणमुच्यतइति न पट मुद्यम्य निपात्य च प्रक्षालयतः स्वकर्मैव हि करणं स्यात्। किञ्च किन्तस्य करणत्वमिति लक्ष्यीभूतस्यावश्यवक्तव्यत्वात् यद्युक्तलक्षण वत्त्वमेव तत् स्यात् तदात्माश्रयापातः स्यात् स्वरूपमिति चेन्न स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतया एकपरित्यागेनापरत्र लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं स्यात् नहि चक्षुषा स्वरूपं श्रोत्रस्येति। किञ्चैवमिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात् अतद्वतोऽप्यनुमानादेः प्रमाणत्वात्। नासौ प्रत्यक्षप्रमेति चेन्न नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते। ननु यद्यपी-न्द्रियादेर्व्विशेषतोऽव्याप्तिस्तदपि तज्जातीयकरणमात्रतया तन्मात्र-स्याव्याप्तिरेव। मह्यनुमित्यादावप्यकरणजातीयवान् प्रमिमीत इति न करणतया साधारणभावस्याद्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात्। अथ यां प्रमां यद्वानेव जनयति तस्यां तत्करणं नैवं कौपीनाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात्। यज्जातिकामिति चेत् नैवं परोक्षत्वजातिकां प्रमां लिङ्गवानेव शब्दवानेव वा जनयतीति नियमाभावात् तस्या करणत्वप्रसङ्गात साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो जातिभेदा विवक्षिता इति चेन्न प्रत्येकमुपादानेऽंशाव्याप्तेः सम्भूयोपादाने सर्व्वाव्याप्तेः अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति। यदभावात् कर्त्तृ-कर्म्मणी क्रियां न जनयतः तत्करणं तेन तदभावात् प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतः तत्प्रमाणमिति लक्षणमित्यपि न युक्तं किं प्रमातृप्रमेये सती यत्र न जनयतः उतासती अपि। आद्ये अतीतानागतानुमानादि करणाव्याप्तिः। नापि द्वितीयः प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात्। यथा हि तत्र चक्षुराद्यभावात् प्रमा न जायते तथा प्रमातृप्रमेययोरप्य-भावात् अन्यथा तयोः करणत्वमेव न स्यात्। एतेन सामान्यतोऽभि-धानं प्रत्युक्तम् अस्मदादिकर्त्तृसापेक्षेश्वरकर्त्तृके चास्मदादिज्ञाने अस्म

दादिकर्तृकरणतापत्तेः। एवञ्च सति प्रकारभेदेनापि प्रमाणप्रमा णादिव्यवस्थासमर्थना कृता न स्यात् येनैव रूपेण कर्तृत्वादिना तस्य प्रमायामन्वयस्तेनैव तद्व्यतिरिक्तस्य प्रमाणुत्पत्तौ प्रयोजकत्वादिति। चरमव्यापारवत्त्वं करणत्वमित्यपि न व्यापाराभावात् लिङ्गपरामर्श स्याकरणत्वापातात्। नच सविकल्पकव्यापारवतो निर्व्विकल्पकस्य तत्र प्रामाण्यं केवलविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुपपत्तेः। संस्कारादि पर्य्यन्तानुसरणे चानुमितेस्तज्जन्यत्वे प्रमाणाभावात् कार्य्यहेतोः कारका व्यापारत्वात्। अपि चाज्ञातकरणत्वापातात् नच लिङ्गमेव परामर्श व्यापारवत्तया करणमिति युक्तम् अनुमितानुमानादौ परामर्शस्या लिङ्गजत्वेन तद्व्यापारत्वानुपपत्तेः। आप्तोक्त्यादिभिस्तत्रासीद्धूमइति प्रतीत्य तदा तत्र वह्निरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रासत्त्वात् धूमस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणतायादूरनिरस्तत्वात्। किञ्च यत्किञ्चिद- पेक्षया चरमव्यापारत्वस्य सर्व्वकारकसाधारण्यात्सर्व्वकारकापेक्षया चरमव्यापारत्वस्य स्वापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्वत्रासिद्धेः। कर्त्र- पेक्षयेति चेन्न कर्तृधर्म्मिमात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्त्तरि प्रसङ्गता- दवस्थ्यात्। व्यापारवत्कर्त्रपेक्षाभिप्राये च कर्त्तरि सएव प्रसङ्गः। एकव्यापारवत्कर्त्रपेक्षया परापरकर्तृव्यापरस्य चरमभावित्वात्। यावद्व्यापारवत्कर्त्रपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि करणं न स्यात् आफल सिद्धेः कर्तृव्यापाराविरामात्। व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षण क्षीणतापत्तेः। यद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते तच्चरम व्यापारमिष्टमिति चेन्न सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमात् तदानन्तर्य्या सिद्धेस्तत्करणत्वापातात्। अनीश्वरपक्षे चात्सुयेगादिभिरेव सव्या- पारकर्म्मण्यपि प्रसङ्गात् छेद्यादेर्हि करणसंयोगादिभिरेव सव्यापारे कर्म्मण्यपि प्रसङ्गात्। छेद्यादेर्हि करणसंयोगादिव्यापारश्चरम एवेति कुतस्तद्व्यवच्छेदः इत्याद्यव्याप्तेश्चेति। अनन्तरफलं करणमित्यपि न अविशेषितानन्तर्य्यस्य सर्व्वकारकसाधारण्यात् अव्यवहितानन्तर्य्यस्य

व्यापार्य्यपेक्षया यागादावव्यापनात्। व्यापारापेक्षस्य च कृषादावव्यापनात् व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्व्वकारकव्यापनात्। किञ्च तत्कार्य्यो यदि क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इत्यत्तदेन्द्रियकार्य्योलिङ्गपरामर्शोऽनुमितिक्रियाहेतुरितीन्द्रियकरणिकानुमितिः प्रमा। अथ हेतोः सतः कार्य्यः क्रियाहेतुस्तद्व्यापारस्तथा सत्यनुमित्यहेतोरिन्द्रियस्य कुतः करणत्वं स्यादिति। मैवम्। किं तद्धेतुत्वं यन्नास्त्यनुमिताविन्द्रियस्य नियतपूर्व्वभावित्वमिति चेत् अस्ति तावत्पूर्व्वभावित्वं नियतत्वमपि यदि कारणतायां प्रयोजकमिच्छसि तदा भवतैव पतितव्यं केनचिद्रूपेणेन्द्रियादेर्नियतत्वं प्रति अन्यथा लिङ्गेन्द्रियादेः परस्परव्यभिचारादकरणिकैव प्रमा स्यात्। मनःसंयोगादेरेव तथात्वे च प्रमा साधारण्यम् अपि चाक्षादेरकारणत्वापातः। यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषस्यैवं तद्विशेषप्रयोजकत्वनियमदर्शनात् ततो येन केनापि रूपेणेन्द्रियस्य प्रमायां नियतत्वमुपपद्यते तेनैव रूपेण प्रसङ्गोपपत्तिः। अथ प्रमात्वे तत् प्रयोजकं नत्वनुमितित्वादाविति चेन्न निरुपाधित्वाविशेषेणोक्तार्थानाधिक्यात् सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेषत्यागानवकाशादिति अन्यथा चक्षुरकारणकत्वापत्तेः। यथान्यथास्तु यद्वा तद्वा करणं प्रमाविवक्षितजातिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणं चतस्रः खल्विमाः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नव्यपदेशभाजः। नच प्रमाता प्रमेयं वा तद्भेदहेतुः प्रमाणानि तु यथायथं चतस्रषु साधारणानीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिबन्धनानीति। मैवम्। विवक्षितपदं तावल्लक्षणे भण्डालेख्यमिव पुरुषेच्छानामनियतविषयत्वात्। अर्थजत्वस्य च साक्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रियजत्वाविशिष्टतयार्थस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात्। आप्तोक्तौ तु कर्त्तुरपि शाब्दप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात् को मित्युनरे च पूर्व्वमेवोक्तमिति विवक्षितजातिभेदोपयिकत्वेन प्रमित्य समवायिकारणविशेषकं प्रमाणमित्यप्यतएव प्रत्युक्तमिति प्रमाकरण निरुक्तिदूषणानि।

एवं विशेषतोऽपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिवक्तव्यानि तथाहि प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीत्याहुः। किमर्थमिदमुच्यते किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थम् उत साक्षात्कारित्वप्रतीतये तच्चिह्नोपदर्शनमिदम् उत व्यवहारार्थम् उत प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् उतान्यकिञ्चिदर्थमेव। तत्र नाद्यः। तथाहि किं सजातीये हि प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं रूपान्तरेण वा। नाद्यः तस्माद्व्यवच्छेदावधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वस्वीकारेणाव्यापकत्वात्। नापि द्वितीयः विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् अस्ति हि प्रमेयत्वादिना सर्व्वसाजात्यम्। अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षितमुच्यते तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमाणत्वेन साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया संग्राह्याभावप्रसङ्गः लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम्। न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं षष्ठ्यर्थस्य भेदव्यवस्थितत्वादिति चेत् एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नात् व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां कृतं प्रमाणत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन। यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमग्रत एव लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्येति। अस्तु वा विवक्षावैचित्र्यवशात् कथमपीदृशमभिधानं तथापि न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवोऽतिप्रसङ्गात्। नापि ज्ञातेन दुरवधारणत्वात् तथाहि न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविशेषणत्वात् नापि कार्य्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः कार्य्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत् तर्हि कार्य्यगतैकजात्यस्य पूर्व्वमवश्यप्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे तत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतिपत्तिरस्तु कृतमनया पारम्पर्य्यकुसृष्ट्या। नन्वेतावतापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भवत्यव्याप्तेरतिव्याप्ते

वानुद्भावनात् । मैवम् । प्रथमभावितयावश्यानुष्ठेयतया च लघोरुपा-
यात् साध्यसिद्धौ सम्भवन्त्यां चरमभावितयावश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च
गुरूपाये प्रवर्त्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनं प्रदीपे प्रदीपान्तरं प्रज्वा-
ल्य तमोनिरासाय यतमानस्येव पुंसः । नहि तस्य दीपान्तरस्य कश्चि
द्दीपदोषः किन्तु तथाकारी पुरुषएव पर्य्यनुयोज्यः सर्व्वसाधनसाधा-
रणोऽयं वा दोषो यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव
सर्व्वप्रमाणानाम् तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः सामान्यदोषा-
देवेदं दुष्टं लक्षणमिति । एतेन द्वितीयोपि निरस्तः साक्षात्कारि-
त्वावगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेः तदवगमाच्चास्य प्रतीतावन्योन्या-
श्रयप्रसङ्गः । अस्तु वान्यदपि किञ्चिदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं तथापि तदेव
साक्षात्कारित्वाविनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रति
पत्तिकत्वात् । नच तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यं लिङ्गत्वस्य तद्व्याप्यत्वेनै-
वोपपत्तेरिति चेन्न यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्रेन्द्रियजत्वस्य प्र-
माणाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः साक्षात्कारित्वावगमः यदा
च क्वचित्प्रत्यक्षजातीय एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वमनवधारणीय
तया साक्षात्कारित्वव्यापकतानवगतमपि लक्षणं तदा किमपराद्धं
लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन । अथ यत्रेन्द्रियजत्वे तल्लिङ्गं नास्ति तत्र
लिङ्गान्तरात्तत्प्रत्येतव्यम् तथापि तदेवास्तां साक्षात्कारित्वे लिङ्गं
कृतमिन्द्रियजत्वानुमानपूर्व्वकतदनुमानकल्पनया । अथ तथा लिङ्ग
द्वयं तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम् इन्द्रियजत्वन्तु तथात्वात् लक्षण
मिति चेन्न साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव
सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन । नापि तृतीयः स ह्येवंरूपो यदिन्द्रियार्थ
सन्निकर्षजादि तत्प्रत्यक्षमिति व्यवहर्त्तव्यमिति । अयमप्यनुपपन्नो लक्ष
णस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् साक्षात्कारित्वात्तदवगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु
व्यवहारनियमनिदानमव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् अतएव
न चतुर्थः कल्पनागौरवदोषस्याधिकः । नापि पञ्चमः तादृशस्य दर्श

यितुमशक्यत्वात् एतेन भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजं प्रत्यक्षमित्यपि निरस्तम्। किञ्च प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्षणोपसंग्रही-तस्य कियतः संग्राहकं कियतश्च प्रतिक्षेपकं वक्तव्यं प्रमाणलक्षणेन च व्यभिचारिणो निवृत्तिः प्रदर्श्यते तथाच सति यथाश्रुतमिदमल-क्षणं व्यभिचार्य्यपि भासमानस्य रजतादेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्प-द्यते। अथ विशेषाभिप्रायेणेदं लक्षणवाक्यं तथाप्यसङ्गतिः तथा हि किं कियन्मात्रभासमानेन्द्रियसंयोगजत्वं विवक्षितम् उत यावद्भास-मानेन्द्रियसंयोगजत्वम्। आद्ये व्यभिचार्य्यव्यवच्छेदः निर्व्विकल्पकासं-ग्रहश्च। नापि द्वितीयः विकल्पासहत्वात् तथाहि किम्भासमानता विशिष्टस्येन्द्रियसंयोगः उत भासमानतोपलक्षितस्य। नाद्यः पूर्व्वं भासमानत्वाभावात् कारणस्य च पूर्व्वभावित्वात् द्वितीये घटोऽविव-क्षितार्थत्वं विवक्षितार्थत्वं वा। नाद्यः तथाहि यावद्भासमानाकारे-न्द्रियसंयोगजमपि भवति घटोऽयमिति विज्ञानं नच तदात्मनि प्रत्य-क्षम् आत्मनस्तदीयाविषयत्वात् प्रामाण्यस्य च विषयनियतत्वात्। यत्र प्रामाण्यं तत्रैव विषये तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात् अन्यथा पटास्तित्वे घटोऽयमिति प्रत्यक्षं प्रमाणयतः किमुत्तरम्। नन्विदमुत्तरम् घटविज्ञानं पटे न प्रत्यक्षम्। नहि तत्तदिन्द्रियसन्नि-कर्षेणोत्पन्नमिति तत्किमात्मेन्द्रियसन्निकर्षजं घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्ष मेव कथमेवं स्यादात्मेन्द्रियसन्निकर्षाद्घटज्ञानस्योत्पादेऽप्यात्मनोऽनव-भासमानत्वादिति चेन्न भासमानेत्यत्र घटोऽविवक्षितार्थत्वपक्षमा-श्रित्येदं भवतोच्यतइति स्मर्त्तव्यम्। अस्ति ह्यात्मनोभासमानत्वं कदा-चित् केनचिदन्यथा अप्रमेयत्वप्रसङ्गात् उक्तलक्षणकं स्वविषये प्रत्यक्षं न व्यभिचारीति चेन्न स्वशब्देन यदि ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा स दोष-स्तदवस्थः। अथ ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता तदा लक्ष्यस्वरूपस्यासाधारण्या तया तत्परित्यागेन लक्षणस्यान्यत्र गतत्वादतिव्याप्तिः व्यक्त्यन्तरस्य लक्षणाश्रयस्य एकव्यक्त्यभिमतलक्ष्यीभूतासाधारणरूपत्वाभावात्।

व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेव अलक्ष्ये च लक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिरिति चेन्न यदेकत्रासाधारणस्वरूपं लक्षणत्वेन निरुच्यते भवता न तदन्यस्वरूप मतः कथं तदपि लक्ष्यमित्यपिशब्देनानेकं साधारणीकृत्य समुच्चेतुं शक्यम्। यदपि साधारणं रूपम् एतद्व्यक्त्यन्तरव्यवच्छेदकं स्वविषयपदं विशेषणं प्रक्षिपता भवतैवासाधारणीकृतं स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे दोषस्योक्तत्वात् स्वत्वस्य चानुगतस्य रूपस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। अन्य व्यक्तिविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः। नापि द्वितीयः पक्षः विकल्पासह-त्वात् किं सम्प्रयोगापेक्षया वर्त्तमानत्वमथ यत्किञ्चिदपेक्षया। प्रथमे विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्युक्तदोषापत्तिः। द्वितीये तु घटोऽविवक्षितार्थत्वमेव स्यात् व्यवच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाणयोरपि तदा भासमानत्वस्वीकारात्। इन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षित मतोऽविवक्षितार्थत्वमिति चेन्न आत्मनोऽपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भास-मानत्वमस्ति। नहि पक्षः स यदा मनसा गृह्यते तदा नेन्द्रियसंयो-गानन्तरं नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं किं नाम यदनन्तरं भास नोत्पत्तिरिति चेन्न तदनन्तरमपि भासनोत्पत्तेः। भासनान्तरं तत् न त्विदं भासनमिति चेन्न अव्याप्तिप्रसङ्गात् एकभासनमात्रव्यवस्थित त्वात् लक्षणस्य। अथ मन्यसे यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगा दुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्तौ नच दोष इति। मैवम् यद्भासनं घटोऽयमिति यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षा दुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् नात्मा तस्य विषयः तत् कथमेवं स्यादिति चेन्न नहि भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं किन्तु सामा न्यतो विषयस्येति तेनेदमभिहितं यदि तु तदीयतां विशेषणमुपादत्से भवान् तदा यदि तच्छब्देन ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोष स्तदवस्थः। यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदा अव्यापकत्वं प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् नहि यत्त्वं तत्त्वं वा किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति अतएवात्मविषयत्वाभ्युपगमात् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिन्यपि पट

ज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगोऽद्रष्टव्यः । यदिन्द्रिय सन्निकर्षोत्पन्नमिति विशेषणप्रक्षेपे यत्तच्छब्दार्थस्यासाधारण्याद-व्याप्त्यापत्तेः । यदि तु यत्तच्छब्दार्थोऽनुगतः स्यात् पुनरप्यन्यत्र घटोऽयमिति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणता प्रसज्येत । अथात्मव्यतिरिक्त इति विशेषणं प्रक्षिपसि तदा आत्मविषयस्य प्रत्यक्षता न स्यात् तच्छब्देनानुगतार्थाभिधाने अवच्छेदकत्वाभावात् घटज्ञानस्य च घटे प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत । एतेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारि प्रत्यक्षमित्यत्रापि दोषोऽयमुक्तो द्रष्टव्यः तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषयान्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् यस्यार्थस्य सन्निकर्षात् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्तत्र प्रत्यक्षतया प्रमाणमित्यभिधाने तु यत्तच्छब्दसाधारणासाधारणार्थाभिधानविकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः अव्यभिचारिपदञ्च व्यर्थम् । नहि शुक्तौ रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पन्नं संस्कारलक्षणा प्रत्यासत्ती रजतत्वेऽप्यस्तीति चेन्न पूर्वानुभूतरजततादात्म्यसंस्काराभावादुक्तदोषतादवस्थ्यात् गुरुमतानुसारेण सुतरां विशेषणवैयर्थ्यात्तेन व्यभिचारानङ्गीकारात् । रजतत्व वैशिष्ट्य पुरोवर्त्तिन्यदभावात् तस्मिन्नेवांशेऽप्रामाण्यं न तु रजतत्वमात्रे तस्यान्यत्र सत्त्वात् । अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते तदा साक्षात्कारिभ्रमेऽपि प्रसङ्गः अव्यभिचारित्वेन विशेषितं तल्लक्षणमिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविभ्रमाभावो वेति चेन्न विकल्पासहत्वात् । किमवगतमिदं लक्षणं फलहेतुः अनवगतं वा । न तावच्चरमः तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् अभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपयोगित्वात् तस्य चानवगतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मात्तदवगमः उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् यद्यन्यायात् कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात् तस्य चान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किमिदं त्वदभिधानमात्रोपदेशतया साक्षात्कारित्वं बोधयति उत लिङ्गादिभावेन । न तावच्चरमः त्वद्वचन

साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् नापि प्रथमः वादिनं
प्रति भवत आप्तत्वासिद्धेः सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धौ
हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं सर्व्वत्र स्यात्। अथ मन्यसे यः साक्षात्कारित्व
मन्यतो जानाति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानतया न जानाति तं प्रति
प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य साध्यते लक्षणवादिना तत्रानुमानभावे
नैवानाप्तोपदेष्टृतया। अतएव लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्ष्महे
यद्यथा श्रावणादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यव
हर्त्तव्याः साक्षात्कारिप्रमितित्वात् न यत्प्रत्यक्षतया व्यवह्रियते न
तत्साक्षात्कारिप्रमितिः यथानुमितिः तथा चैता स्तस्मात्तथा एतदनु-
मानप्रतिपादकस्य वाक्यं नाप्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते वादिना किन्तु अना-
प्तादेः प्रतिपन्नस्यैव स्मारकं पूर्व्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादन
द्वारेणेदानीमेव वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाश इति न
प्रत्यक्षतया व्यवहर्त्तव्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेषः उत
शब्दभेदः। आद्ये यद्यसौ विषयविशिष्टं तं व्यवहारं नाज्ञासीत्कथं
साक्षात्कारिणि तस्य स्वकर्त्तव्यतां लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत् नह्यविदि-
ताभिरनुमानादप्यभिसम्बन्धो बोधयितुं शक्यः। अथाज्ञासीत् तदा
ज्ञातज्ञापनवैयर्थ्यात्तल्लक्षणरूपमनुमानं निष्प्रयोजनम् अथ सामान्यतो
जानाति अस्ति कश्चिद्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्येति विशेषतस्तु न
जानाति तं प्रतीदमुच्यते न किं सामान्यतो निमित्तवन्तं व्यवहार
मात्रस्य जानाति उत व्यवहारविशेषस्य। आद्ये प्रज्ञातानुपयोगः व्यव-
हारविशेषस्य चिन्त्यमानत्वात् द्वितीये किं कृतोऽसौ व्यवहारस्य
विशेष इति विकल्पितपक्षानुप्रवेशमन्तरेण न निस्तारः। एतेन सर्व्व
स्यैव लक्षणस्य स्वीकारः परास्तनीयः। तथाहि "नास्याप्यन्या प्रमा
मात्रास्तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः। तद्धिय स्तदुरीकारे साश्रयं कश्चि-
त्सतु। अथान्यः सविशेषश्चेत् तद्धीतं कैश्चिदिष्यते। दृष्टः साकार
वादाय विस्तरः स्पष्टमेव तत्।" अर्थादर्थाश्चेयो धर्म्मानानुमात्वाद्यो

यथा। तद्दीत्वमपि तद्दत्त्वादित्यर्थोऽनर्थमाविशेत्। सोऽपि वा श्री विशेषः किं श्रीकार्य्यं तद्धियं विना। एवञ्च सोऽपि सोऽपीति नान्तः सोपानधावने। समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य त्वत्यतोः। का तदस्तु गति स्तावदस्तुधीव्यवहारयोः। उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशकनीययोः। अनिर्व्वचनीयतावादपादसेवागति स्तयोः।,

नापि द्वितीयः। तथाहि अयमनुमानार्थः स्यात् श्रावणादि प्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः साक्षात्कारित्वादित्यादि सोऽपि न यत्रसाक्षात्कारित्वमनुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमात्रात्साक्षात्कारिणि तच्छब्दप्रयोगः क्रियते तर्हि शशविषाणजवगाडदशादिशब्दप्रयोगोऽपि साक्षात्कारिणि कर्त्तव्य एवाविशेषात्। अथ जवगाडदशादिशब्दाः सामान्यतोऽर्थवत्तया न प्रसिद्धाः क्वचिदप्यप्रयोगात् शशविषाणादि शब्दाश्चासद्विषया एवेति सिद्धाः प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सद्विषयवत्तया सामान्यतः सिद्धाः प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यस्ति विशेष इति चेत्। नैवम् एतेनापि विशेषेण चाक्षुषादिशब्दानामव्यवच्छेदात् तेषामपि साक्षात्कारिमात्रे प्रयोगप्रसङ्गः। साक्षात्कारित्वे सत्यपि श्रावणादौ चाक्षुषादिशब्दानामप्रयोगो नत्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दानामिति विशेष इति चेत्। एवं तर्हि यत्र साक्षात्कारित्वं नास्ति तत्र प्रत्यक्षशब्दप्रयोगो नास्ति यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्व्वत्रास्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात् स च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभाव मवधारितवानिति व्यर्थं लक्षणम्। एतेनानुमित्यादि व्यवच्छिन्नतया व्यवहर्त्तव्य मित्यप्युक्तानुमानसाध्यतयाभिधानमपास्तं वेदितव्यं पूर्व्वप्रतिपन्नमेव वाच्य वाचकभावं लक्षणाभिधानेन स्मर्य्यत इति चेन्न अवगतसमयस्य प्रत्यक्ष शब्दादेव तत्स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात् अवगत शब्दार्थसम्बन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणेन स्मार्य्यते तदा लक्षण वाक्यगत पदकदम्बार्थस्मरणार्थमपि तल्लक्षणमभिधानीयमविशेषादेवं

तल्लक्षणवाक्येऽपीत्यपर्य्यवसानं स्यात्। ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणा भिधानं नार्थवत् तेन वाद्यासभावानङ्गीकारात् किन्तु शिष्यार्थं लक्षणा मुच्यते शास्त्रे सद्धि शास्त्रस्य कर्त्तारमाप्तमेव मन्यते तस्मात् शिष्यं प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यति गुरवा गीयमानम् यस्तथा साक्षात्कारिशब्दार्थः प्रतीतः स एव प्रत्यक्षशब्दार्थइति। नैवं यदि वादिनं प्रति न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति तदा प्रतिज्ञामात्रादे-वाप्तवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेः हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमापन्नं शास्त्रे। अथ भवतु तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं यत्र हेत्वा द्युपात्तं लक्षणवाक्यन्तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकारात्त भावमिति मन्यसे तदप्यनुपपन्नं शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य। अस्ति समयग्राहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याकर-णादि। यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषय स्तर्हि प्रकृतिप्रत्ययविभागो न साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्यते किञ्च वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते तदज्ञानेऽपि पराजयो जायतएव। अथवास्तु व्याकरणादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं कथमपि भव-च्छास्त्रस्य विषयः। तथापि न्यूनतरत्वमस्मिन् विषये भवदीयशास्त्रस्य वहूनि नामानि विद्यन्ते कोशान्तरवर्त्तीनि कुतो न व्युत्पादितानि तानीति। अथास्मिन् शास्त्रे येषां शब्दानामुपयोग स्तेषामनेन व्युत्पा-दनं न सर्व्वेषामित्युच्यते तथापि यथैकवाक्यगतस्य पदस्य लक्षणं व्युत्पा-दनमेवं तल्लक्षणवाक्यगतपदस्यापीत्यपर्य्यवसानमापतितं शास्त्रस्य तत्त-ल्लक्षणवाक्यप्रयोगएव तेषां तेषां पदानां शास्त्रे जातोपयोगत्वात्। अथ नानालक्षणप्रणेतॄणां वादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दार्थ एव व्युत्पाद्यते संशयनिरासाय नान्योऽसंशयत्वादिति मन्यसे तथाप्य-नुपपत्तिः अस्ति हि वादिनामर्थे वाच्यताद्योत्यताविवादः अस्ति च क्विदुरादिपदानामर्थे कर्म्मकर्त्टत्वाकर्म्मकर्तृत्वे विवादः अस्ति च भाव शब्दस्य लक्ष्यसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वे अस्ति चाधिकरणशब्दार्थस्य

पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वादौ । एवमन्यस्मिन्नपि बहौ पदार्थे जाग्रति विप्रतिपत्तय लक्षणानि कक्षाक्रान्तानि तदास्तामेकत्र विस्तराभिनिवेशः । किञ्च किं तत्साक्षात्कारित्वं सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति चेन्न सविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादिव्याप्तिः विशेषणत्वे च यदि विशेषपुष्कलायां विश्रान्तिस्तदाशेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षलक्षणक्षीणत्वेनामूलमप्रत्यक्षत्वापातः यद्यविश्रान्तिस्तदा तादृशस्यैव व्याप्तिपक्षादनुमायामपि तादृशसिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः । अथानुगमात्तत्र न तदनुमा तर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः व्यक्तेरनुमानादसिद्ध्यापत्तिश्च । यथाहि व्यक्तिं विना सामान्यस्य तथा तावत् तं विशेषं विना व्यक्तेरप्यनुपपत्तावविशेषात् यदि च प्रतीत्यपर्य्यवसानाभावात्पक्षधर्म्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे तदा प्रतीतापर्य्यवसानात्तद्बुद्धिः साक्षात्प्रकाशः स्यात् । अप्रतिपद्यमानानन्तविशेषप्रकाशकल्पनायैकाकिसाक्षात्त्वनामकविशेषकल्पनैवाल्पत्वात् श्रेयसितरा साक्षात्त्वव्यवहारान्यथानुपपत्तेः कल्पनाबीजस्य तावतापि चरितार्थत्वादिति कृत्वा तत्कल्पनादिनातएव विस्तरस्यात्र वक्ष्यते विशेषस्य यदि व्यवच्छेदस्तदा निर्विकल्पकाव्याप्तिः । यदि च विश्वव्यावृत्तस्वरूपप्रकाशात् सोऽपि तथा तदा दूरे सामान्यप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वापातः तत्र जगद्वैलक्षण्यप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः यदि तथापि प्रतिपत्त्रादिव्यवच्छेदमपि प्रकाशादिशेषप्रकाशत्वमेव तदानुमित्यादिव्याप्तिः । अथ इन्द्रियकरणकानुभूतित्वं तत्र साक्षात्कारिधीकरणस्यैवेन्द्रियत्वेनान्योन्याश्रयत्वापत्तेरिति केचित् तन्न अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य भावत्वविशेषितस्येन्द्रियनिरुक्तेः सम्भवात् विना कार्य्यगतविशेषसिद्धिं किं प्रति करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधीयान् । एतेन ज्ञातता काचिद्विलक्षणा तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वमिति निरस्तम् एकरूपाव्यवस्थितौ कारणत्वानवधारणात् । नच ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथाऽनुपपत्तेरेव तत्सिद्धिः कारणान्तरवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः । नापि

मेयप्रमितत्वमतिप्रसङ्गात् । स्वमेयजत्वे च स्वार्थव्याख्यानगमात्
पूर्व्वदोषानिवृत्तेश्च । अथ येन प्रमिते सति न प्रमित्सा पुनर्भवति
तज्ज्ञानं साक्षात्कारीति तन्न प्रत्यक्षावगतेऽपीष्टे तनयादौ प्रमित्सा-
दर्शनात् । अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमित्सा तद्भाव स्तथात्वं तन्न
तत्साजात्यानवगतौ तद्विजातीयानवगतेः अरिसम्पद्यनुमादिविषयायां
प्रत्यक्षयितुमनिष्टेश्च । प्रत्यक्षावगतेऽपि दहने रसाद्योतकवकसन्देहे
धूमदर्शनेन वह्नेरनुमीयमानत्वादित्यप्येके । अज्ञायमानासाधारण
कारणकानुभवत्वं कारणविशेषजनितभावत्वं वा साक्षात्कारित्वमिति
चेन्न दीर्घादिप्रत्यक्षाव्यापनात् तत्रावधिप्रभृतेः प्रतीयमानस्यापेक्ष-
णात् । नावधिस्तत्र ज्ञायमान स्तथा अवधिज्ञानं तु स्यात् अतीता-
दाववधौ तथाप्रत्ययादिति चेत् तुल्यं लिङ्गे धूमादावपि धूमदर्शना
त्तत्राग्निरासीदिति पश्चादप्यनुमानात् ज्ञानविशेषणतया [illegible]
तुल्यैवेति । असाधारणकारणगिरा करणमभिमतमिति चेन्न अनु-
मितभाविलिङ्गकभाविलिङ्ग्यनुमितावसतो लिङ्गस्य करणत्वासम्भ-
वेन ज्ञायमानकरणकत्वाभावात् । लिङ्गज्ञानं तावत्करणं तच्च स्व
प्रकाशवादिनो मम ज्ञायमानमेव तत्रेति चेन्न तस्यापि ज्ञायमानतया
करणकोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावात् ।
अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्ज्जने चक्षुराद्यनुमित्यनन्तरं दै-
वोपजातघटादिप्रत्यक्षाव्यापनात् नियमेनेति चेन्न विधौ वैयर्थ्यात् ।
नियमेनेति निषेधस्य विशेषणे दैवागतेन्द्रियज्ञानानन्तरजप्रत्यक्षसम्भ
वादसिद्धिः । विधौ कारणत्वप्रविष्टस्वार्थं नियमो निबध्यत इति चेन्न
तथापि वैयर्थ्यादेव । अन्यथातिप्रसक्तेरवैयर्थ्यमिति चेन्न तथाप्यति
प्रसक्तेरेव नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिर्हेतुः । अन्यथासिद्धेनेति
चेन्न तुल्यत्वात् । किञ्च यत्र निषेधः तद्गतमैकरूप्यं निरूप्यमन्यथा
किमादाय नियमो निरूप्य इति कार्य्यगतैकरूप्यमनभिधाय न
निस्तारः । विनापि च नियमपदप्रवेशं कार्य्यगतैकरूप्यमनिरूप्य न

निश्चायक एव जायमानं नाम करणमिति चेत् यदि कार्य्यव्यक्तिमभि-
सन्धाय तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तत्कारणत्वं दुरवधारणं ततस्तज्जा-
तीये तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्यं पतनीयमिति । अथाव्यव
हितार्थप्रमात्वं तथात्वं तर्हि किमपेक्ष्य व्यवधानं किं वेति वाच्यम्
इन्द्रियमपेक्ष्य तदसन्निकर्षश्च तदिति चेत् तर्हीन्द्रियसन्निकृष्टप्रकाशत्व-
मिति कुटिलिकार्थः स चानुपपन्नः सविशेषणगोचरानुमानव्याप्तेः ।
ज्ञानान्तरज्ञानत्वं तदिति चेन्न सविकल्पकविशेषाव्यापनात् । एतेन
विषयान्तरज्ञानाजन्यत्वं तदिति प्रत्युक्तं सविकल्पकस्याधिकव्यवच्छेद
रूपविषयत्वात् तदवधिज्ञानजन्यत्वात् स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्य-
धीत्वं तत् । न च सप्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्याप्तिः प्रतियोगिनोऽपि वि-
शिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षविषयत्वोपगमात् ।
सप्रतियोगित्वेन विशेषणादेति चेन्न स्वपदेनैव स्वीकृतत्वात् कार्य्य
व्यक्तावजन्यतायाः दुरवधारणत्वाच्च । तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचार
शङ्कया च कार्य्यैकजात्ये पूर्व्ववत्पतनमिति स्वकालावच्छिन्नार्थबोध-
कत्वं साक्षात्त्वमित्यपि न स्वार्थाविवेचनात् । कथञ्चानुमानादिव्यव-
च्छेदः न च व्याप्त्यादिप्रविष्टकालनियतार्थत्वं यद्यपि चन्द्रोदयसमुद्र
वृद्ध्यादौ स्वकालार्थत्वं तथापि व्याप्तिप्रविष्टतैव तादृशत्वस्य प्रयोजि-
केति चेन्न कथमप्यस्तु तथापि स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य सम्भवात् । न च
तज्जातीयमेवमेवेति विशेषः साजात्यस्य वैजात्यस्याप्यतः सिद्धौ
किमनेन न च तदपीति वक्ष्यते । व्याप्त्यादिकमन्तरेणेति चेन्न तस्यैव
समर्थत्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात् । यथा च न तदपि तथा वक्ष्यते ।
यत्तु कश्चिदाह स्वप्रकाशनिषेधात् स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासम्भ-
व इति तदप्ययुक्तं वस्तुतो यः स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात् । वर्त्तमान
प्रकाशकत्वेति निरुक्तिपर्य्यवसानात् वर्त्तमानार्थस्य च सर्व्वनिर्व्वच-
नीयत्वात् । तथाचोक्तम् “सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना ।”
तस्मादस्मदुक्तमेव युक्तम् ।

षोढासन्निकर्षेतराप्रयुक्तविषयनियमं ज्ञानं तथेति चेन्न दोष वशाज्ज्ञातसाक्षाद्बोधे तदसम्भवात्। प्रमासाक्षात्कारत्वापेक्षयेति चेन्न साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरविशिष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्व-क्तव्यत्वात्। अनिष्टजनबुद्धिमते षोढासन्निकर्षस्य प्रत्येकमिलित विकल्पानुपपत्तेः साक्षाद्धीः स्वरूपधीः स्वेन रूपेण वस्तुनो भानमिति चेन्न अनुमानादिव्यापनात्। अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षतया तदवच्छिन्न कालसम्बद्धबोधत्वं न तथ्यत्वमिति चेन्न व्यभिचारात् यत्र लिङ्गादि भाव्यादिबोधकं तत्र तत्कालताव्यभिचारात्। एतेन यदि न लिङ्ग कालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमा तदा कूटव्याप्यानुमितस्य व्याप-कस्य दैववशात् सत्यव्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्तौ व्याप्तिकालावच्छिन्न व्यापकप्राप्त्या तावत्यंशे प्रमात्वं प्रमाविशेषान्तर्भावानिर्वाह्यमापद्ये तेति निरस्तम्। भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वासम्भवात् तथापि चामरादिमदंशमात्रे प्रमात्वापातदुष्परिहरत्वस्योक्तत्वात्। अनुप-स्थितप्रतीतिः साक्षाद्धीरिति चेन्न विशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्षाव्याप-नात्। करणानुपस्थितत्वं विवक्षितमिति चेन्न परकरणोपस्थिताव्याप-नात्। स्वकरणोपस्थितत्वस्य च स्वपदकुक्षिनिक्षिप्तत्वात्। व्याप्त्युपस्थित त्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः सा धीः साक्षाद्धीरिति चेन्न चा-क्षुषादि प्रत्यक्षाव्यापनात् असिद्धत्वाच्च पर्वतोऽग्निमानित्येव प्रतिज्ञानात् शब्देन च स्वाप्रतिपादनात् शाब्दादिमितेश्च प्रत्यक्षतापादनात्। अव्यव-हितधीत्वं साक्षाद्धीत्वमिति चेन्न व्यवधानविकल्पानुपपत्तेः। यदि द्रव्यविशेषान्तरव्यवस्थितिर्व्यवधिः तदानीमप्रत्यक्षविभुधियां साक्षा-त्त्वापत्तिः। अथ ज्ञापकज्ञानपूर्वकत्वाव्यवधानं तदा परत्वाद्यप्रत्यक्षता-पत्तिरिति विशिष्टवैशिष्ट्यं अवधानमिति चेन्न धूमविशिष्टे वह्नि वैशिष्ट्यमिति स्वरूपस्थितौ तथात्वे कार्यकारणभावविरोधः प्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य धर्म्मिविशेषणत्वे हेतोरंशतः स्ववृत्तिः। साध्यविशे षणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षे व्यवधानाभावात् न साक्षात्त्वं स्यात्। अथ

मानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं तन्नानुभवत्वेन परापरभावानुप पत्तिः स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् तन्न स्मृतेस्तथात्वानभ्युप गमात् स्वप्नस्य तावत् स्मृतित्वासिद्धेः सिद्धौ वा तत्र साक्षात्त्वारो- पोपगमात् भावनाबलजस्य च क्वचिद्दाहोकादिधर्म्मिकक्रियाद्याश्रय- धर्म्मारोपत्वं शुक्तिरजतभ्रमवत् निमीलितनयनादेस्तु स्वप्नवदेव गति- रवगन्तव्येति। इदन्तु स्यात् परमाण्वादिबुद्धावनुव्यवसीयमानायां परमाणुप्रतीत्यंशेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयतइत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः। अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणया प्रत्यासत्त्या वह्निरपि मानसप्रत्यक्षएव न लैङ्गिक इति परेण सुवचत्वात्। एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकाल स्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवो यद्बलात्तथाभ्युपेयं तस्मात्प्रतीति बालेहोऽयम्। यदि च साक्षात्त्वं जातिरध्यक्षमानिका तदा प्रतीतौ कस्याश्चिदध्यक्षानध्यक्षविवादो न स्यात् नहि घटादिप्रत्यक्षत्वे विव- दन्ते। क्वचिदस्फुटत्वाद्विवाद इति चेत् मैवम्। निरंशे वस्तुनि कः स्फुटावभासः यद्येकार्थसमवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः स ज्ञान- त्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तज्जातिज्ञानादित्वेन विवादः साक्षात्त्वे त्विति वि- शेषो वाच्यः। दर्शनकृतो हि विवादो न साक्षात्त्वस्य वाज्ञानात् किन्तु तत्त्वाभिमानादेव प्रत्यक्षार्थधर्म्मिकायाश्चानुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्व सङ्करो दुर्वारः। परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा केवलन्तु साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वमिति चेन्न कस्यार्थस्य विनिगन्तव्य त्वापत्तेः। सार्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मते दृष्टलिङ्गादेरीश्वरस्य लि- ङ्गादिबुद्धावपरोक्षत्वेनापि विरोधः लिङ्गादिधीजन्यत्वमनुमिति- त्वादौ प्रयोजकमिति चेत् साक्षात्त्वेऽपि तदिन्द्रियसन्निकर्षादिजत्व मिति साक्षादपि सा न स्यात्। व्यञ्जकोपाधिनियता च जातिरिष्यते न च तदत्र उक्तप्रकारबाधात्। न च व्यञ्जकनियमानभ्युपगत्या न तद भ्युपगम्यमिति वाच्यं किं मया दृष्टं तथा किं वा केनचित्कथितमिति संशयानुपपत्तेः। प्राप्तभूतायां स्मर्यमाणायां तद्बुद्धौ त्वन्मते मनसा

ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वाग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात् । अथ धर्मस्य साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरस्तं तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्ततः पदार्थान्तरमपि साक्षात्त्वमननुमत्य न निस्तारोऽस्ति भ्रान्तेरप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वादिति चेन्न तस्यापि साक्षादृष्टे क्वचित्तदिवादो न स्यादित्यादिदोषसाम्यात् । अनुमानादिवैलक्षण्ये च लिङ्गाद्यनुपपत्तेः क्वच थाचत्रादिग्रह इत्यादिदुरन्तपरम्परैव स्यात् सप्तपदार्थीनियमसाधकानि च न कथं परिपन्थीनि स्युरिति । लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षादिति चेन्न परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः सादृश्यी प्रमा तथेति चेन्न प्रत्यक्षप्रमाव्याप्तेः । अनुमानादिव्यवच्छेदक्तत्तदसाधारणकारणाजनिता धीः साक्षादिति चेन्न एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धीरनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं स्यात् । तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकद्वादि परिहाय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्त्ववत्तत्र तत्रानुगततद्व्याद्यन्तरापत्तेः व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं ननु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न निमित्तस्यात्यन्तापत्तिहारस्यैव कल्पनात् तत्तज्जनितत्वाभावेऽपि तेनैव रूपेणानुगतव्यवहारप्रत्यया वादध्यान्न त्वन्येनापि तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविशेषान्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात् "विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकसमर्थिनः । नैव वेदपराङ्गस्य किमन्यापोहवादिना ।," शब्दानुमानोपमानजप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न जयते स प्रष्टव्यः किं प्रत्येकमिदं लक्षणमुत मिलितम् । नाद्यः प्रत्येकं व्यभिचारात् । द्वितीये किं मिलितानां निषेधः उत निषेधानां मिलितत्वम् । नाद्यः प्रत्येकमेव व्यभिचारात् नहि प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलितत्वरूपसम्भवः । नापि द्वितीयः मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलकसम्भवेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् न वक्राश्रयाणामनुमितिनिषेधानां लक्षणत्वमपि चैका-

अथाथामिति चेन्न समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्यादिविषयकत्वोप-
चारवीजाविशेषाद्युपगम इति हि वक्ष्यते। असमुदायत्वे सतीत्यपि
विवक्षितमिति चेन्न समुदायित्वविशिष्ट एवात्मन आत्मनि वृत्तिविरोध
भयेनासमुदायत्वस्याप्यवश्यकत्वेन तादृशि प्रसङ्गो दुर्वारः। ज्ञानस्यैवं
विवक्षितमिति चेन्न विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव। एकेति च कि
माश्रयैक्यमभेदो विवक्षितः उताभिन्नजातीयता उतैकोपाधिकता
उतैकसंख्यायोगिता उत द्वादिसंख्यायोगाभावः। आद्ये तद्विशिष्ट
स्याव्यापकतादोषः व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्याहतत्वात् धर्म्मिणा च
लक्षणविशेषणे अलक्ष्यधर्म्मत्वं लक्षणस्य स्यात् स्वस्यैव स्वधर्म्मत्वानुप
पत्तेः। आश्रयाभेदोपलक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः द्वितीये तदेवाभिन्नजाती-
यत्वं लक्षणमस्तु अवश्यन्तथा प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात्। न तृतीयः
परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात्। नापि
चतुर्थः वैशेषिकपक्षे गुणतया तदभावात् भावे वानुमित्यादिव्यक्-
तीनां अथाथामप्यभावाना मेकत्वसंख्यासामानाधिकरण्यसम्भवात्।
मिलितानामप्येकसमुदायापेक्षया तथात्वात्। नापि पञ्चमः वैशे-
षिकमतानुसारेणानुमित्यादिविषयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात्। अतदनु
सारेण प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि द्वादिसंख्यायोगात् तथापि नैकस्यां प्रत्यक्ष
व्यक्तौ द्वादिपरिसमाप्तिः। द्वादिसंख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभाव
शब्देन विवक्षित इति चेन्न का हि परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ नास्ती
त्युच्यते। तत्रैव वृत्तिर्द्व्यादेः परिसमाप्तिः सैकस्यां व्यक्तौ नास्तीति
चेन्न एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्परिसमाप्तिः स्यात् नहि तस्य तत्रैव
वृत्तिरन्यस्यैकत्वाभावप्रसङ्गात्। अत एकत्वसंख्यावत्यामेव व्यक्तौ
द्वादिपरिसमाप्तिरित्यविशेषएव। एकव्यक्तिगता एकत्वसंख्याव्यक्ति-
र्नाम्नेति चेन्न सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भावप्रसङ्गात् अननुगतत्वापत्तेश्च।
सत्तैकैव जातिरन्यथा एकत्वमनु प्रतिव्यक्तिभिन्नं गुणपदार्थ इति चेत् नूनं
वैशेषिके विप्रलब्धोऽसि कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यवहार

विशेषमपश्यन्नपि कानिचित् कानिचिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि ।
सत्त्वैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेरेवं स्यादिति चेन्न साम्यात् जातिपरा
परत्वधीर्व्याप्यमेव च क्वाप्येकन्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । न तथेति चेन्न
ग्रैवेऽनन्तस्यानुमायां न हस्तवितस्त्यादौ तदंश इत्यनिश्चयवद्दोषत्वात्
नन्वस्तु मा वासीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन द्वित्वादि यत्र
न समाप्यते अभिहिताभावत्रयं चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति । नैवम् । अनु-
मित्यादित्रयेऽपि न चित्वं परिसमाप्तम् एवं सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः ।
अन्या सा चित्वव्यक्तिर्यान्यत्रेति चेन्न चित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमि-
त्यादित्रये समाप्त्यभावात् । काचिदपि चित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यत
इति चेन्न अव्यापकत्वात् प्रत्यक्षत्वस्य च चित्वव्यक्तेश्चावश्यं सामानाधि
करण्यस्य वैशेषिकमतव्युत्पत्तेन भवताभ्युपगम्यत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्ष
व्यक्तय स्तिस्रो न स्युः तदेव चिरभिधीयते यत्र चित्वं परिसमाप्यते ।
किञ्च तथापि सएवातिव्यापकतादोषः चित्वेनावच्छिन्नास्वनुमित्यादि
व्यक्तिषु त्वदभिहितमभावत्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यति
व्याप्तिरुक्ता तद्व्यावर्त्तनाय भवताभिधीयते काचिदपि चित्वव्यक्तिर्यत्र
न समाप्यतइति । नचैवमुक्ते सातिव्याप्तिर्निवर्त्तते तत्राप्युक्तविशेष-
णस्य विद्यमानत्वात् । नहि चित्वावच्छिन्ने तस्मिन चित्वव्यक्तिः काचि-
दपि समाप्यते चित्वलक्षणैकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् चित्वव्यक्त्यन्तरं भव
दप्याश्रयान्तरमादाय वर्त्तते नतु तत्रैव परिसमाप्यते यत्र चोक्तमु-
पाधिभूतं चित्वं तेषु यदि चित्वसमाप्तिधर्म्मिषु दृश्यते तदा तद्दर्श-
नेन तत्र धर्म्मिमात्रे लक्षणव्याप्तिः सिद्ध्येत् नतु चित्वविशिष्टे
धर्म्मिणि तस्मादतिव्यापकं तदवस्थमेव । अभावत्रयञ्च चित्वोपाध्यव-
च्छेदेन समुदिततामुपगतवति विशिष्टे धर्म्मिणि वर्त्तते नत्वविशिष्टे
प्रत्येकमभावत्रयावस्थानस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात् । अथ मन्यसे तादृ-
शस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यवच्छेदः नत्वभावत्रयवत् चित्वविशे-

समानाश्रयकोटावन्तर्भावश्च तासु धर्म्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्त्तते किन्तु
तेषां धर्म्मिणां स्वरूपमात्रे उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वञ्चेतद्यद्यस्ति तत्प्र-
त्यक्षमिति हि ब्रूमहे तथापि भवतापि भिन्नधर्म्मावच्छिन्नस्यैव धर्म्मिणः
प्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वञ्चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथाहि यदि प्रमि-
तित्वस्य क्वाचित्कत्वे नियामकं नेष्यते तदा सर्वा प्रमितिः स्यात् न वा
काचिदपि । "सर्व्वत्र सत्तासत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया । निया-
मकाद्धि भावानां क्वाचित्कत्वस्य सम्भवः ।" तन्नियामकमाश्रये विशे-
षणीभूतं वा वक्तव्यम् उपलक्षणीभूतं वा । आद्ये यदेव प्रमितित्वस्या-
श्रयविशेषणं तदेव यद्यभावत्रयस्यापि तदा नित्यत्वावच्छिन्नेऽनुमित्यादाव-
भावत्रयस्य दर्शितत्वात्तत्र प्रमितित्वेनापि नित्यत्वावच्छिन्ने भवितव्य-
मिति प्रमितित्वान्न तद्व्यवच्छेदः । अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्म्मा-
वच्छिन्ने चाभावत्रयसम्बन्धः तदा नास्ति त्वत्पक्षेऽपि प्रमितित्वस्यैक-
धर्म्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वं विशिष्टे धर्म्मिण्याश्रितो धर्म्मा-
श्रित एवेति कृत्वा च प्रमितित्वस्याभावत्रयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादि-
त्रयेऽपि प्रसङ्गस्तदवस्थः । नापि द्वितीयः उपलक्षणीभूतेन केनचिद्ध-
र्म्मेण योऽसावुपलक्षितो धर्म्मी स एव खलु नित्यविशिष्टोऽपि विशेषण-
वतोऽपि यावद्विशेष्यवस्तुनो विशेष्यत्वस्वात्मकत्वात् । यथा दण्डेऽपि
पुरुषः पुरुष एव एवञ्च सत्युपलक्षितादनन्यभूते नित्यविशिष्टेऽप्यनु-
मित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं नियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्याभेदव्यव-
स्थिततया तस्यावच्छिन्नत्वात् । तथा चातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता तथा-
प्युपलक्षकेण नित्यविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्म्मी किन्तु स्वरूपे-
णेति चेन्न उक्तमत्र यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि तथापि विशि-
ष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितमिति चेत् मोपलक्षि अविशिष्टेनापि तन्नो-
पलक्षितमेव अन्यथा प्रकृतेऽपि वैयधिकरण्यापत्तिः । तदास्तामुक्त सत्
पक्षवचनविलसितेनेति । तदेवं लक्षणान्तरेऽपि प्रतिपादितोऽयं दू-
षणसमूहः स्वयमूहनीयः । "एतदेव परामष्टुं भट्टैरिदमुदाहृतम् ।

लक्षणस्याभिधानन्तु केनांशेनोपयुज्यते ।" अन्याभिप्रायोक्तमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति ।

अनुमानमपि निरुच्यते । करणपक्षे लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति चेत् किं लिङ्गत्वं व्याप्तस्य पक्षधर्म्मत्वमिति चेन्न संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्टापि व्यापकं तत्परामर्शेऽतिप्रसङ्गात् अतएव न तस्य वर्त्तमान स्यात्तत्कालेऽप्युपलक्षणत्वात् । विशेषणत्वेनानुमाय व्यापकं धर्म्मिणा नाशवदप्रवृत्त्यापत्तेः पक्षधर्म्माद्धेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशश्च वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवमिति चेन्न पक्षमादाय वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः । तथापि विशेष्यमादाय साध्येति चेन्न साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिबलायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्य्यवसानबलादेवेति सामान्यविशेषसिद्ध्यनुपयोगिनी पक्षधर्म्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनेष्टव्या । सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशिनी सा । मोक्षमार्गे हि "आगमेनानुमानेन ध्यानात्प्रत्यक्षणेन च । अध्यात्मनि प्रमाणानां संप्लवः स्वार्थमिष्यत इति ।" एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता । व्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तुगत्या व्याप्यस्वरूपेण परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा । नाद्यः अगृहीतव्याप्तेरपि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः व्याप्त्युल्लेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि व्याप्यग्राहितया अवश्यवक्तव्यत्वात् । अतएव द्वितीयतृतीयविशेषणे अपि निरस्ते धारावाहिनि तत्राप्यापत्तेः । गृहीतव्याप्तिना च युगपदुभयग्रहणे द्वावेतौ व्याप्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । नच तदनुमानमेव असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्म्मस्य हेतोः सिद्धसाधनवद् पक्षधर्म्मत्वात् । स्वार्थानुमाने नायं दोष इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वासाक्षात्त्वविरोधापत्तेः । अव्यापकविषयत्वे सतीति चेन्न व्याप्यविषयत्वाभावप्रसङ्गात् । व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिकपदार्थं

तथा चैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च सति व्यापकस्यापि विशेषस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् विशेषतोऽव्यापकाविषयत्वे सतीति चेन्न अग्निधूमौ व्याप्ताविव्याप्तोपदेशात्पूर्वं भूयोदृष्टोपलब्धवह्निधूमसाहचर्य्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले विमर्शवशाद्वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यात् न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात्। किन्नाम प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न विचाराद्वाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनराप्तोपदेशाद्विचारान्तराद्वा यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभिजानानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात्। विशेषतो व्याप्यविषयत्वे सतीति चेन्न अव्यापकत्वप्रसङ्गात्। एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात् सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। किञ्च धूमवत्त्वादेर्यदा कदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रतीयते तदानींवाग्निमत्त्वं पर्व्वतादेः नाद्यः तदानीमिवान्यदाप्यनुमित्यर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात्। न द्वितीयः तदानीमग्निमत्तया व्याप्तत्वानवगमात्। तदेति धूमकालोपेक्षित इति चेन्न कश्चिद्विशेषेऽन्यदापि धूमस्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात्। तद्वृत्तधूमकालोपेक्षित इति चेन्न तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चोक्तदोषापत्तिः हेतोः पक्षधर्म्मतयाव्याप्यपर्व्वतादिधर्म्मः साध्यो माभूत्तत्कालस्तु कालान्तरे किं न स्यात्। तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथं पक्षाग्निव्याप्यं प्रवर्त्तते। धूमकालमन्तर्भाव्य चेदुक्तमावर्त्तते तद्धूमकालश्चेदंशतः स्ववृत्तिः।

काच व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यम्। अविनाभाव इति चेन्न किमेकस्याव्यतिरेकेऽपरस्य भावोऽविनाभावपदार्थः उत एकस्य व्यतिरेकेऽपरस्य व्यतिरेकः। यद्याद्यस्तदा व्यतिरेकोऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इत्युक्तं स्यात्। एवञ्च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरन्वयो व्याप्तिः स्यात्। न काचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः सार्व्वत्रिकस्य तथात्वेन विवक्षितत्वादिति चेत्। किमिदं सार्व्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य सर्व्वासु

तज्जातीयव्यक्तिषु विद्यमानतेति चेत् । नैवं सर्व्वतज्जातीयव्यक्त्यपरिज्ञाने पृच्छावधारणा । न च सर्व्वास्ता व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तत्प्रमितिकरणासम्भवात् इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते । यदनभ्युपगमे पाकजानुदाहृत्य मुख्याणां शुश्रूषार्थमिति वाचस्पतिकृपासम्भवादीदिति चेत् । नैवम् । सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणे प्रमेयत्वादिव्याप्तिं गृह्णतः सार्व्वज्ञप्रसङ्गात् क्वचिदप्यज्ञानं ते न स्यादिति च सार्व्वज्ञापादनमिति न प्रकृत्यापि प्रमेयतया सर्व्वं तदा ज्ञायत एव न तु रूपान्तरेणेति चेन्न यदि रूपान्तरेण तत्प्रमेयं तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम् अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्तरेण तत् येन तु रूपेणास्ति तेन सर्व्वेण प्रमेयमिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रसङ्गः । तथात्वस्वीकारे च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चित्तवृत्तिः ततः श्रद्धास्ये । स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्म्यादिः पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्म्मिणामेकत्वमेव अतः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत् सर्व्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञायमानं भवतीति कथं तदेकत्ववेदिनः सार्व्वज्ञ्यम् । न च वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्म्मितया ग्राह्यमेवेति यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति । तस्मात् "एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्व्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति ।" तत्त्वतस्तादूप्येण एकीभूता इति । तदेतदपि नोपपन्नं नानैकमिति व्याहतप्रतीत्यापत्तेः । अथ रूपान्तरेण नानात्वम् प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यवस्थित्या न व्याघातः स्यात् तर्हि प्रमेयत्वाद्याधारस्य व्यक्तिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्वज्ञापत्तिस्तादवस्थ्येवेति । किञ्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीयविशेषग्रहणे तासु सर्व्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्तित्वे किं प्रमाणम् । सर्व्वव्यक्तिवृत्तसम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिग्राहकमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत्तर्हि

च्छिन्नः उत कालदेशादिसम्बन्धस्तस्य । नाद्यः सर्वव्यक्तीनां व्याप्तौ
प्रतीतत्वेन भवतैवाङ्गीकारात् । नापि द्वितीयः अभिमतरूपतया स्मृतस्य
पक्षीभूतस्य धूमवह्निविशेषस्य चक्षुरादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकालवि-
शेषविशिष्टतया परिच्छेदात् । यथा प्राक् प्रत्ययाहितसंस्कारसध्री-
चीनैश्चक्षुरादिभिः परिच्छिद्यमानेदानींभावदेशविशेषावस्थानादेः स
एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानताङ्गीक्रियते । तथैवाप्यस्तु ज्ञातमनु-
मानेन । नाप्युपमानं बाधकं विपक्षे शक्यं वक्तुं तस्य नियतविषयत्वेनै-
तादृशे विषयेऽनुदयात् । नापि शब्दः आप्तस्योपदेष्टुरभावे व्याप्त्यनव-
गमप्रसङ्गात् । अभावस्तु कदाचित् स्यात् सोऽपि निरूप्यमाणो न घटते
एवं स वाच्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्येत नचोप-
लभ्यतेऽतोऽनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेकेणेति । तच्च न तथाहि क्वचि-
द्व्यभिचारादर्शनाद्वाऽयमभावः प्रवर्त्तते सर्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा ।
नाद्यः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः सर्वत्र
योग्यानुपलम्भो वा अनुपलम्भमात्रं वा वाच्यम् । नाद्यः सर्वत्र योग्या-
नुपलम्भासम्भवात् । नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भ-
वात् । तत्र वज्रएवव्यभिचारइति चेन्न तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारा-
नवगमात् । तद्दर्शनदशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदाचि
दपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत् । अत्रापि व्यभिचारो न
द्रक्ष्यतइत्यत्रापि नियामकादर्शनात् । नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः
तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदनभ्युपगमे मूल
शैथिल्येन तर्काभासत्वापातात् । अथ ब्रूषे न शक्यमिदं वक्तुं तथा
ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमो-
ऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा सचायमनुत्तर
स्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः । तदेवह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने
स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्य्यादा एवं सर्वत्रानु-
सरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति । मैवम् । किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्धेतु

फलभावएव न भविष्यति । एवन्तु शङ्कितश्रम् अपि विज्ञायान्यस्मा-
दपि हेतोरयमुदेष्यतीति । नच वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं
न स्यादिति क्वचिदिन्द्रियजन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैक-
जात्यवत्तदुपपत्तेः । तथेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारि-
त्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरि-
हारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात् । धूमेऽपि वह्ने-
र्विशेषएव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्वात् । न दृश्यते तावदपि
प्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शन-
स्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतयाविकल्पत्वा-
दुपपत्तेः । यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो दृश्यते तदासौ
विकल्पिष्यतइति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात् । अस्त्वात्ममनोयोगोऽनु-
गतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यथात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं
स्यादितीच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदित्वदृष्टविशेषो वा शक्ति-
भेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते
तदा तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत
एव शङ्कितुम् दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति
चेत् अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यतइत्यत्र
नियामकाभावात् शङ्किष्यते एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं
स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुप-
पत्त्या स्वयं स्वीकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्षमत्वात् सएव व्याघात
इति चेन्न धूमवदङ्केरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैवं सति सद-
नुमानत्वप्रसङ्गात् । सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः ।
साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनादौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये साम-
ग्र्यां सत्यामपि कार्य्यानुदयात्परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां
प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघात

तुल्यः। व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्र्येव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न तद्धि न तावत् व्याहारादिका-रणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्यत्वात्। तस्माद्यदैतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम् तर्काद्वा यदि प्रथमः शङ्कास्थितमपि तेनैव प्रमाणेनापेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्का-मवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघातसत्ताकाले तदवलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्क्य-मानव्यभिचारता तस्याः शङ्कायाञ्चोपरमे च तदवलम्बिनो व्याघात रूपस्य विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यं मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कार स्तावदस्ति। विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ। ननु स्वरू-पेण क्वचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न यावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य काला-न्तरे तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य परमाणु पाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितया तस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात्। यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं माभूत्। यदि तु व्यभिचारा-श्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमि-त्यापत्तेः। अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न तद्बुद्धेः प्रमिति-त्वासिद्धेः शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्यापप्रमात्वोपगमात् अनादि-त्वासिद्धेश्चोभयथाविशेषात्। नापि यत्र व्यभिचारः शङ्क्यते तदा

व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तकाद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यं शक्यतएव तर्काभासादुद्भवोऽपि व्याघात उपनेतुम्। अथ तर्कस्य व्याप्तिमूलभूताभ्युपगम्यते तथापि व्यभिचार शङ्कायां पुनरनवस्थैव तथापि व्याघातापादने पुनरित्थमनवस्थैव। "तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा। त्वदुक्तैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि। व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः।" व्यभिचारस्यैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालदृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्यतइत्याहुः।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टव्यः कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनोरुतान्यस्य। न चरमः वैपरीत्यापत्तेः। आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थइति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः अथ सम्बन्धित्वविवक्षितस्वभावानतिरिक्तः अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः अथवा सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः उतान्य एव कश्चिदविवक्षितः। आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः। न द्वितीयः अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च अतएव न तृतीयः। नापि चतुर्थः व्याप्तत्वनिरुक्त्या व्याप्यत्वनिरुक्तेः। सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिदर्शने ऽपरानुमानाय नियामकायोगात्। नापि पञ्चमः न प्रयुक्तइति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षे ऽन्येनेति विशेषणवैयर्थ्यमकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाजनितत्वात्। सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात्। सामग्र्याः सर्वसम्भवादन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। नापि षष्ठः पक्षः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। एवमेव विकल्प्यायं चरमविकल्पः सर्वत्रोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्वशङ्काभयादिति।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टव्यः कोऽयमुपा-

भिर्नाम यच्छून्यत्वमनौपाधिकत्वम् उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापकः। अयञ्च "एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः।
साध्याभावाविनाभावी स उपाधि र्यदत्ययः।" इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य
यदत्ययः स उपाधिरिति योच्यमानस्य पर्य्यवसितोऽर्थः। तद्धर्म्मभूता
हि व्याप्ति र्जवाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते च काचीत्युपाधि
रसावुच्यते तदिदमाहुः। "अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा।" स चोपाधिर्निश्चितइवा
शङ्कितश्च यन्नेदमुच्यते। "यावद्व्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते
विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबल" मिति चेन्न साध्यव्यापके पक्षे
तदत्वेपि प्रसङ्गात्। तद्व्यतिरिक्तइत्यपीति चेन्न बाधोन्नीतस्य तस्या
व्यापनात् अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धित्वे बाधासिद्धेः। यदाह बाधेन
वोपाधिरुन्नीयते अन्येन वेति न कश्चिद्विशेषः। एतदर्थमपि विशेष-
णीयमिति चेन्न तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्याप्त्यनवधारणे
न शक्यावधारणम् एवं साध्यव्यापकइत्यपि। अथ मन्यसे अदृष्टव्यभि
चारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न वस्तुगत्या व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापा-
ततोऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वसम्भवात् तस्याप्युपाधित्वापत्तेः। न दृश्यत
इति च निरूपयितुमशक्यम्। व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन तद
व्यभिचारः कथमवधार्य्यः साध्यं व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न व्याप्त्यनव
गमे व्यापकार्थानवगमात्। सम्भावितव्यापकभावोव्यापकोऽपेक्षितइति
चेन्न व्यापकस्यानिरुक्तौ किं रूपतया सम्भावनापि स्यात्। अथ साध्य
व्यापकइत्येव भद्रं तदानीं साध्यत्वाभावेपि साधयितुमर्हत्वस्य विव-
क्षितत्वात् न कथं घटवत्त्वमिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति व्यापक
त्वादिति वक्तुमशक्यत्वात्। नच साधनाव्यापकत्वं सर्वत्र निर्णेतुं
शक्यम् न श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परा-
या मैत्रतनयेऽभावस्य दुरधिगमत्वात्। यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं
प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वम् अन्यत्र शङ्कितोपाधित्वं नैत्र

तनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया स्यात्तथमित्यत्र नियामकाभावादिति चेन्न मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छ्रायाया अपि कर्त्तुं शक्यत्वात् । तथापि तत्सामग्रीत्युपाधिपरम्पराभिधाने च तस्याः तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् । अनवस्थैवं स्यादिति चेन्न उपाध्युपन्यासएव कुतोऽनवस्था न स्यात् साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात् । एवञ्च साध्यसामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयं श्यामत्वादौ साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्य्यादेः तस्मिन् साध्ये श्यामत्वादेरुपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यतइति चेत् नैवम् प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना साधने साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् । अन्यथा सकर्त्तृकत्वे साध्ये अदृष्टजन्यत्वम् अदृष्टजन्यत्वे च सकर्त्तृकत्वमुपाधिरित्युभयासिद्धिः स्यादेवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे प्रयत्नवत्पूर्वकत्वं प्रयत्नवत्पूर्वकत्वे च बुद्धिमत्पूर्वकत्वमेवं वह्नित्वजात्याक्रान्तवस्त्वेऽपीन्धनजन्यतेजोवत्त्वं तस्मिन् वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वमुपाधिः स्यादित्यादि विश्वमनुमानव्याकुलं स्यात् । अतएव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् । यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्त्यर्थमनुमेयतायां सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् । तथा सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्यास्यतीति चेत् । एवं सुवाणो नियतमजैषीः परं मन्दमन्दाक्षं न प्रतिपद्यं तथाहि लोकतन्निश्चितोपाधिभाव आशङ्कितोपाधिकत्वमपि तदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो जितलज्जात् । नच क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्का शक्या यत्र प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेन्न ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं शक्यत्वात् । नच यदेकमेकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यमैन्द्रियकबाधे हेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्येत पाकस्पर्शनात् जठरानलादि साधनाव्यापकत्वे

सति साध्यव्यापक इति च शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परा साध्यं न व्याप्नो-
तीत्यव्यापकतादोषः । नहि शाकादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं
व्याप्नुयात् । अस्तु वा कथमपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति इन्द्र
नीलमण्यादिश्यामत्वस्याहाराजन्यत्वात् । शरीरश्यामत्वं साध्यं तच्च
व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् नच पुरुषश्याम
त्वेन व्याप्तिः । हेतुपक्षधर्म्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्म्मः सिद्ध्यति न
व्याप्त्या अन्यथा पुरुषपदस्याव्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात् । पर-
म्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामलत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुष
समवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात् । नच
साध्यसाधनसम्बन्धाद्दृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्-
कृतिकरणादेस्तैजसादित्वे साध्ये भूद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वम् ।
साधनेनापि च विशेषणतया निवेशेन यदि केवलसाध्यव्यापकं व्यव-
च्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारे शङ्काधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् ।
अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव । नहि प्रयोजन
मात्रादिशेषणमर्थवद्भवति किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति अन्यथा शरी-
रजन्यत्वमिवाकर्तृकत्वे व्यर्थमसिद्धौ पर्य्यवस्येदिति । किञ्च आभासे
व्यतिरेकिणि पक्षधर्म्महेतौ जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्ता-
नेकद्रव्यवत् प्राणादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यव-
स्थाप्यं नह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिनाव्याप्त-
मिष्यते तस्य पराभिमतस्य क्वचित् सिद्ध्यापत्तेः । व्यतिरेकव्याप्तावु
पाधिश्चेत् तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्यउपाधिरवश्यं मन्तव्यो
ऽन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तिरित्युपाधेर्व्यतिरेकव्याप्त्यवश्यम्भाव-
स्याभ्युपगम्यतया उपाधेर्यद्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिर्व्यतिरेकस्य व्या-
प्यतया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः । असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्ति
साध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तेरिति । नच दोषान्तरमेव
तर्हि वाच्यमिति वाच्यं हेतोः पक्षधर्म्मत्वस्थितौ व्याप्तिरक्षार्थं त्वयोपा-

भ्युपगमध्रौव्यात्। भवतु वा या काचिद्व्याप्तिर्नाम तत्स्वरूपएवानुमिति भावात् तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेकत्वा ततश्चात्माश्रयः। तद्भेदे वाननुगमाविनिगमौ स्यातामिति व्याप्तिपक्षधर्म्मते अनुमितिं भावयत इति वदन्ति।

तत्र केयं पक्षधर्म्मता। पक्षाश्रिततेति चेन्न नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानङ्गीकारात् तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात्। कश्चायं पक्षो नाम यद्धर्म्मत्वं पक्षधर्म्मत्वं सिषाधयिषितधर्म्माधर्म्मीति चेन्न सिषाधयिषा हि प्रतिपिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्सा वा। आद्ये स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः। द्वितीये वासुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसविषय स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः। न चानवधारितधर्म्माधर्म्मी पक्षः हेतु मत्तया प्यनवधारणेऽनुमानोदयनिदानभावासम्भवात्। अवधारणे वानवधारितधर्म्मत्वानुपपत्तेः। न चानवधारितहेतुविषयधर्म्माधर्म्मी पक्षः। तथाहि केनानवधारितधर्म्मा न तावदनुमानप्रयोक्त्रा स्वयमज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात्। प्रतिवादिनेति चेन्न प्रतिवादिविदितेष्वर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात्। तथानवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्म्मगोचरं वादिप्रयोक्तव्यहेतुविषयगोचरं वा। न तावदाद्यः अग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरापरधर्म्मानवधारणात् धूमं प्रति पर्व्वतस्य पक्षधर्म्मत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः तथापि तत्र प्रसङ्गात् सद्धेतूनामपि वादिप्रयोक्तव्यत्वात् असाधारणविवक्षायाश्चाननुगमात् इतरेतराश्रय दोषाच्च। पक्षधर्म्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात् व्याप्तपक्षधर्म्मत्वस्य हेतुत्वात् हेतुना च पक्षनिरूपणात् स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोक्तव्यत्वात् पक्षाभावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात् विरुद्धहेतौ च पक्षत्वासत्त्वप्रसङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् हेतोरेव च साध्यविपरीत व्याप्त्या दुष्टत्वात्। एतेन सन्दिग्धसाध्यधर्म्माधर्म्मी पक्षः साध्यत्वञ्च

स्वपरार्थानुमानसाधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् प्रतीति व्याप्ति बलेन सामान्यतोव्यापकावगाहनप्रवृत्तं विशेषमादाय परं पर्य्यव-साययितुं व्याप्यसामर्थ्यं सेति चेन्न तस्याः सामान्यविषयाया अनुप-पत्तेरसिद्धेः व्याप्तिवत्सम्भवात् अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात् अधिक विषयाकाङ्क्षित्वे विरम्यव्यापारापत्तेः मानान्तरत्वापत्तेर्वा । विशेष विषयायाश्चानुपपत्तिश्चेऽतिप्रसङ्गात् । पक्षधर्म्मतया च यदि साध्य व्यक्तिभेदः सिद्ध्येत् तर्ह्यनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्य न पुंशब्दात् पुरु-षानुमायी प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात् । प्राग्वि-शेषादर्शनात्तथा स्यादिति चेन्न पश्चात्तत्र तद्दर्शित्वान्न संशयीतेति ।

उपमानमपि किमुच्यते । सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके तन्न स्मृता वपि प्रसङ्गात् । अनुभवइत्यभिधाने च सदृशाविमावितीन्द्रियजेपि प्रसङ्गात् । सोऽपि गवयो गवा सदृशो गवयत्वात् गवयान्तरवदित्यनु-मानस्यापि तत्त्वापत्तेः । एवमाप्तोक्तिजेऽपि । किञ्चोपमितिलक्षण मिदमुपमितिकरणलक्षणं वा स्यात् । नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः । सदृशे चोपमेयव्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि सदृशमितिः सेति चेन्न चन्द्रादिकरणसम्भवे तदुदाहरणासिद्धेः । नापि द्वितीयः सादृश्यज्ञानस्य सर्व्वस्यासम्भवात् प्रमाणान्तरवत्प्रमाणान्तरव्यापार फलजनकताया दर्शयितुमशक्यत्वात् । नच सादृश्यमनुगतमस्ति मुख सादृश्यस्य हस्तसादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात् । नच सादृश्यरूप-त्वमनुगतं तेष्वपीत्यदोषः । तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकस्य-त्वादेः सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्परा श्रयभावो ऽनभ्युपगमे चाननुगमः । तयोः सादृश्यानभ्युपगमे चान्य-त्रापि तथापत्तिः । किञ्च वैधर्म्य प्रतीतेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्याद विशेषात् । एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति । अप्रतीय मानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरुपमानमित्यपि न चात्र-

वाक्यादपि तथाप्रमितेः । यच्च तद्व्यापारो गवयीति चेन्न यथायथ
अभिन्नाविति वत् यथायथ सदृशाविति पूर्व्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहै-
न्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्प्रयुक्तस्येति चेन्न
प्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य सापि च गौर्गवयेन सदृशी गो-
त्वादियमिवेत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् । अलिङ्गजापीति चेन्न नन्वेवं
प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्पन्ने सतीत्युक्तं स्यात् । तथाच विशेषणमेव सम-
र्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । नोपादेयमेव पदान्तरमिति चेन्न
अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात् तेन सार्द्धमेतत्सादृश्यस्यानेन सार्द्धं तत्सादृ-
श्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् । अन्यथा अन्यथाप्रत्ययोत्पत्ति विषयं
प्रमाणान्तरमापद्येत । तस्मादयं ह्रस्व इति प्रतीते अस्मात् स दीर्घ
इति चान्यथा कतमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छता
पीयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भाव्या पृथक्प्रमाणीकर्त्तव्या वा । एतेना
प्रतीतगवयगवान्तरसामान्यस्यादृष्टान्तानुमानासम्भवात् गवयेनानेन
सदृशी सा गौरितिमितिरुपमितिरित्यपि व्युदस्तम् । तयैतत्सादृश्य-
स्यैतेन तत्सादृश्यं विनानुपपत्त्यैव सिद्धेरिति । अनवगतसङ्केतसंज्ञा
समभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानमित्यपि न प्रकृत
सङ्केतेरेवम्भूतोपमित्यव्यापनात् । अकृतसङ्केतीत्यभिधेयमिति चेन्न
अनुभूतकालान्तरप्रकृतसङ्केतेरव्यापनात् । अव्यर्थमाण इति चेन्न
कदाचिदव्यर्थमाणतया तत्रापि सम्भवात् सर्व्वदा अव्यर्थमाणतायाः
क्वचिदप्यसम्भवात् । उपमितिप्रामाण्यमिति चेत्स्यादेवैतदप्युपमितिर्ल-
क्षिता स्यात् तदर्थमेव तु लक्षणमिदम्भवतः । किञ्च सर्व्वैरनवगत
सङ्केतत्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्केतत्वस्य ज्ञानेऽपि
सम्भवात् उपमानेति च पूर्व्वंनिरस्तम् । यस्याः प्रमितेर्यत् प्रमाणेति
चाभिधाने अनुगतलक्षणाभावात् व्यक्तौ पतनेन लक्षणेऽननुगत्यापत्तेः ।
संक्षेपत्यप्याकुलं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने गच्छति इत्यतइतिश्रुत-
वाक्यस्य काननपदाविदितसङ्केतेर्गवयपदविदितसङ्केतेश्चासंज्ञासंज्ञि

सम्बन्धप्रतिपत्तिफलायामीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनातिव्यापकत्वात्। वि-
नापि वा प्रायःशब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः। तत्र काननं
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणोऽप्यन्यत्रैव पदान्तरसमभिव्याहारोत्थाया
अन्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वात् नतूपमानस्य। उपमैव संज्ञासमभिव्याहृ-
तेति विशेषणे च पूर्व्ववदेव निरासः। वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव प्रतिपत्ति
कालात्तातिदेशवाक्यगतकाननादिपदार्थस्य तथाविध प्रत्ययाव्याप-
नात्। वाक्यैकदेशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गवय इत्यादि
कारिकोऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात्। प्रतीत्युत्पत्तिं प्रतिप्रयोजकीभूतं याव-
त्तावद्वाक्यं विवक्षितमिति चेन्न अन्तर्भावितवनाधिकरणतादृशप्रति-
पत्तिं प्रति तस्य प्रयोजकत्वात्। उपमितिं प्रतीति तु पूर्व्ववन्निरस्त-
मिति। यावत्संज्ञासंज्ञिबुद्धिप्रापयिकं तावद्विवक्षितमिति चेन्न लक्षणा
सहचरितसंज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि प्रसङ्गात्। किञ्च यदा तर्कानु-
सन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधानुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्ति-
निमित्तमिति सति फलमुत्पद्यते। तदा तस्याप्रमाकरणस्यापि उपमा-
नत्वमापद्यते प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपपक्षे चानुसंहितरूपव्यव-
च्छेद्यतानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुपमानं स्यात्। अव्याप्तवि-
षयप्रमाफलकमिति विशेषणीयमिति चेन्न वस्तुगत्या अव्याप्तत्वस्योपमेये-
ऽप्यभावात्। व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्येति च कृते यत्प्रति तल्लिङ्गं तेन
सह व्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात्। उपमेयेन सह
व्याप्तत्वानवगतत्वोक्तावप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः। अनुमेयेन सहेति
कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरण-
मिति चेन्न तथात्वासिद्धेः अर्थापत्त्यादितस्तत्सिद्धेर्व्वर्णयमाणत्वात्। अन-
नुमितिजनकं तादृक् प्रतिसन्धानमुपमानमिति चेन्न तज्जातीयस्यानु-
मितिजनकत्वात् व्यक्त्यपेक्षायाञ्च जनकत्वस्य सामान्याकारपर्य्यवसा-
यिनो नियतव्यक्त्यावसम्भावितया अननुगमेन चायुक्तत्वादिति। किञ्च
गोसादृश्यं विना गवयत्वजातौ गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवं

तर्कमपास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिकत्वेन तत्र गवय
त्वस्य गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते। सम्भवति हि प्रयोगः वि-
मतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे सर्व्वत्र विषयीक्रियमाण
विपर्य्ययकत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा गोत्वं तथाचेदं तस्मात्तथेति। न
चास्ति. सम्भवामूलशैथिल्यादिदोषविरहितर्कनिवेदितविपर्य्ययस्यार्थो
नच तथेति। अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्य-
मानं प्रोक्तगोसादृश्यसामानाधिकरण्यमर्थाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तक
तामाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु। सा च त्वया व्यतिरेकी
कृत्य परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयेति।

शब्दोऽपि न उच्यते। आप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणमिति हि न युक्तं
विकल्पानुपपत्तेः। तथाहि कोऽयमाप्तो नाम। यथादृष्टवादीति चेन्न
भ्रान्तिप्रतिपन्नवादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात्। प्रमाणदृष्टेतिविशेषणे च तथा
भूतस्यान्यथावादव्यापनात्। यथाप्रमाणेति करणे चांशे तथाभूत-
वादिवाक्यस्यायथार्थस्यापि व्यापनात्। यावद्यथाप्रमाणदृष्टे निरुक्तौ च
प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तदव्याप्तेः। नहि यावत्प्रमितं ताव-
दभिधीयते यथाप्रमितस्यैव च वक्तुर्वाक्यमितिव्याकारे च युधिष्ठिर
वाक्यस्याप्यनेवम्भूतत्वे नाव्याप्त्यापत्तेः। तत्र विषयइतिविशेषणे च वि-
शेषरूपस्य विषयस्यासाधारण्येनाव्यापकत्वापातात्। अथ निर्दोषस्य
वाक्यं तथेति चेन्न सदोषस्य नास्ति घटइत्यभिधित्सतोऽस्ति घटइति
दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः। तत्प्रमाणं न भवत्येवेति चेन्न पूर्व्वमुक्तो
त्तरत्वात्। प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यावधारणसम्भवादापाततः सन्दे-
हेऽप्यदोषात् सामान्यतोनिर्दोषत्वस्य मीमांसकेऽप्यभावात् विशेषत
स्तथात्वस्यासाधारण्यपर्य्यवसायित्वात्। यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाण-
मित्यत्र को दोषइति चेन्न पूर्व्वोक्तयाथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः।
यथार्थत्वविशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्व्ववद्दोषश्च द्वि-
तीयः। वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः।

अथापि किमिदं वाक्यं नाम। एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायो वाक्यमिति चेन्न एकत्वविशिष्टत्वावच्छिन्नत्वानां व्याख्यानि दूषणानि तावत्सन्तु पदपदार्थन्तु चिन्तयामः। सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् यथा विभक्त्यन्ताः पदमित्यन्ये। तत्र नाद्यः प्रत्येकं निरुक्तस्य चाव्यापकत्वात् पृथक्प्रवृत्तिनिमित्तताया वाक्यलक्षणाव्यापकत्वापातात्। नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भवात् विभक्तिरित्यनेन सुप्तिङ्प्राग्दिशोविभक्तिरित्यनेन च तसिलादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसंज्ञाविधानात् शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात्। किञ्च यथाहति वक्तृत्वस्य विवक्षितत्वे वक्तृमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः। अविवक्षितत्वे देवदत्तइत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात्। सार्थकत्वेति चेत् भवतीत्यादौ शवकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः शपः सार्थकत्वात्। यतो विहिता विभक्तिस्तदादीति चेन्न शवकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात्। तन्मध्यपतितत्वाच्छवकारोऽपि गृह्यत इति चेत् तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्र तद्विभक्तिमध्यपतितस्य पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्तिमध्यवर्त्तिसहितं पदमिति वा। आद्ये शवकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकता। द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्त्तिनोऽभावे मध्यवर्त्तिसहितविशेषणाभावात्। क्वचिन्मध्यवर्त्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्य चेति यथासम्भवमिति चेन्न एकानुगतलक्षणानभिधाने लक्षणस्याव्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात्। किञ्च देवदत्तस्त्वित्यपि पदं स्यात्। अथापशब्दोऽयं पदत्वे सति त्वादेर्विधानस्यावश्यम्भावित्वादिति चेन्न यत एवायमपशब्दस्तत एव भवतो दोषः प्रसज्यते अपशब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति। तस्मात्पाणिनिनाचार्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं त्वादिविध्यनुरोधेनापशब्दप्राया मन्यैव कृता नदीसंज्ञावत्। ननु लौकिकपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविशेषे ततश्च तस्यान्तरेव चकार्यं वाच्यमन्यथा दाक्षीनन्दनोदीरित नदीसंज्ञाप्रत्यभिज्ञायां 'माघः प्रार्थयमानः काननवासीमलीकाभि-

मानी भवानीहेत। उच्यते विभक्त्यन्तमेव. सर्व्वलक्षणप्रवृत्त्या
निष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति लक्षणमस्तु। नैवम् सर्व्वलक्षणप्रवृत्तेः
सर्व्वत्राभावात्। सम्भवत्सर्व्वलक्षणप्रवृत्त्येति चेन्न सम्भवत्त्वं तत्काले
कालान्तरे वा विवक्षितम्। आद्ये देवदत्तश्चिन्त्यपि पदं स्यात् तस्य
विधानकाले विसर्गस्यासम्भावितत्वात्। कालान्तरेऽपीतिपक्षे देवदत्त
इत्यपि पदं न स्यात इत्यादिपदपूर्व्वकालभाविनो यत्वलोपादेरकर-
णात्। शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण यद्भावि लक्षणं तद्विवक्षितमिति
चेन्न जीविकाकृत्य व्याचष्ट इत्यर्थे जीविकां कृत्वा व्याचष्ट इति प्रयुज्य-
मानं वाक्यं स्यात्। एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायस्य तत्रापि गतत्वात्
कृत्वेत्यनेन सम्बन्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन संगृहीतत्वात्।
यदुपाधिना यल्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तथेति
चेन्न यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र केवले तस्यां सत्यामित्यस्याभावाद
पदत्वापत्तेः। यस्यामवस्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्व्वसम्पत्तौ
विभक्त्यन्तं पदमिति चेन्न यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्न
कारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमादव्यापकतादोषः अवस्थाना मैक्य-
स्वविवक्षितमसम्भावितञ्च। सर्व्वदा सर्व्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गा-
दिति। तत्र भवति भवतो वा पटः पटाविति वा घटं घटाविति
चेत्यतिव्याप्तिः। एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तम्।

का पुनरर्थापत्तिः। अन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न यतोऽन्यत्वं तत्-
सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः। सिद्धेनानुपपत्तिरिति चेन्न विशेषणावच्छेद्या-
प्रतीतौ तदैयर्थ्ये न तदनुपादाने सर्व्वथानुपपत्त्यर्थतायां पक्षविरोधात्
केनाप्यनुपपत्त्यर्थत्वे साध्यसिद्ध्यपर्य्यवसानात्। प्रमाणयोर्विरोधानुप
पत्तिरिति चेन्न असिद्धत्वात् प्रमाणत्वेनाभिमन्यमानयोरिति चेत्
अभिमतेर्भ्रमार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् ज्ञानार्थत्वेऽप्युक्तदोषानिवृत्तिरेव।
अनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव तथाहि सम्प्रति
पक्षेऽपि तस्य तदुपपादकप्रमाणाभावकत्वापत्तेः। तत्र विरोधेनव्याप्त्यैवा

प्रमाणत्वनिश्चयः युक्तं तु नैवं तद्विवक्षितमिति चेन्न सत्प्रतिपक्षवदन्य-
थापि विरुद्धार्थत्वेनैवाभासत्वाविशेषात्। तर्कयोर्व्विरोधोऽपेक्षित
इति चेन्न मिथोविरोधेन तर्कयोरप्याभासत्वात्। विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थ
प्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विरोध
इति चेन्न विशेषविषयप्रमाणाबाधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थतांशे
संशयस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां
गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव। अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरी-
तार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणाप्रती-
त्यङ्गीकारदशायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्म्मिणोर्विरुद्धधर्म्माध्या
सस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सहकृतेर्यस्य तन्ना
न्तरीयकस्य वान्यत्र वान्यतएव प्राप्तेः। किञ्चाविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य
किं विशेषविषयत्वम्। अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया
प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वं वा
सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः उत तद्विषयीकृतविशेषगतं किमपि
धर्म्मान्तरमिदानीं प्रमीयते। नाद्यः अर्थापत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तेः। न
द्वितीयस्तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयाप्रतीत्यसम्भवात्। न तृतीयः
सामान्यस्यानन्तर्भाविताश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धेः।
नापि चतुर्थः तद्धि प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमन्यद्वा स्यात्।
नान्त्यः तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात्। न प्रथमः
अनुगतानुगतजातिव्यक्ति चाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्ति गन्धादितादात्म्य
वादिनये तदुभयप्रमाणतादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधासिद्धेः।
तद्गर्भनिकायकस्यैवासिद्धेः तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव
तत्प्रतीत्यर्थापत्त्यनुवादकतापत्तेः।

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यप्ययुक्तं प्रमाणाभावस्य तथा-
त्वे भ्रमानुदयप्रसङ्गात्। उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलिम-
प्रतिसन्धानवतः पीतभ्रमानुदयप्रसङ्गात्। कालभेदात्तन्नाविरोधइति

चेन्न तथापि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणाप्रसङ्गात् तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रानतिरेकात् अभावस्फुरणे च तत्प्रतिभासस्य ध्रौव्यात् । किञ्च योग्यता हि तत्तदविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते तथा सति च यत्र भावोपलम्भ स्तत्राप्यभावप्रमा स्यात् । नहि तत्र हेतुव्यतिरेकेणैव वा सत्येव वा तदभावप्रमोत्पद्यते । तत्तदविनाभूतविरहसहितः स तथेति चेन्न तदविनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अतएवालोकस्याध्यक्षे आलोकान्तरवत्तावयवेनावयविना वा आलोकेनान्यथासिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा नापेक्ष्यते । अर्थासंयोगस्तु नार्थं व्याप्नोऽप्रतत्वैक्यात् तद्विरहसहितः स तथेति चेन्न इन्द्रियसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्यनुपलम्भे तावद्धेतुताङ्गीक्रियते तत्र किं सन्निकर्षव्यतिरेकेकार्य्यान्वयोदाहरणमेष्टव्यं नवा न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुत्वैव कुतोमन्तव्याऽन्यथैव कार्य्योत्पत्त्युपपत्तेः । एष्टव्यञ्चेत्तर्हि तत्रैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतस्त्वाभाववत्युक्तकारणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यात् । अत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्तीति चेन्न सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरणमेव तर्हि तन्न स्यात् । व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव प्रमाविरोधित्वमिति चेत् तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थएव । नच सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः । अतएव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यमिन्द्रियसन्निकर्षएव तदुपपत्तेः । न चाश्रयसाक्षात्कारोऽपि प्राङ्गस्थिताग्रहादौ व्यभिचारात् । ननु व्यवधायकसद्भावेपि यत्र परमार्थतोऽस्त्यभाव स्तत्रोक्तकारणादभावावधारणमस्त्येव को विरोधो न तावद्भावयोमिथ्यापि तावता तद्विरहप्रमा प्रसज्येत । तर्हि प्रतियोग्यभावसहितो ऽनुपलम्भएवाभावप्रमाणमस्तु यतोहि

योग्यताविशेषणनिवेशनव्यसनम्। योग्यताविशेषणाप्रक्षेपेऽनुपलम्भ-
मात्रतो वस्तुमत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिश्चयः कदाचित्
संशयो जायते तत्कथं तथाङ्गीक्रियतइति चेत् तर्हि व्यवधानेप्येवमेवेति
योग्यताविशेषणाप्रक्षेपेपि तुल्यम्। अपि च मेयस्य वास्तवं सत्त्वं
प्रमाणकोटावनिवेशार्हमेव मेयवस्तुसत्त्वनिर्द्धारणार्थमेव हि प्रमाणा
प्रमाणविवेचनं विचारकाणाम्। अन्यथानुमाने व्याप्तावुपाधिनिरासा-
यासो व्यर्थः स्यात् व्याप्तपक्षधर्म्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण
सौकर्य्यात्। प्राक्कॢप्तप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि
सा न स्यात्। तदेदानीं जायमानाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्त्वा-
विरहस्यापीदानीं क्वचित्सम्भवात्। फलविषयकालिकाभावोपलक्षि-
ताञ्जनादेः कारणकोटिनिवेशने विशेषाभावात्। तदुपलक्षितत्वस्यैव
विशेषणस्य विशेषत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तथापि सामान्यतो विशेषाभावोऽ
सिद्ध इति चेन्न तस्य सत्त्वे निर्व्वचनापातात्।

अथायमसिद्धो नाम। तथाहि व्याप्तत्वपक्षधर्म्मताभ्यामप्रमितो
ऽसिद्ध इत्यलक्षणं हेत्वाभासान्तराणामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति
स्यात्। व्याप्तिं पक्षधर्म्मतां तत्प्रमितिं वा न विरुध्यतां हेतुदोषत्वा-
भावात्। ननु नेदमीदृशं तथाहि केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्म्मतातत्
प्रमितिविरहात्मानः केचित्तु व्याप्त्यादिलिङ्गभङ्गभूताः प्रतिबन्धक-
तया प्रमित्युत्पत्तिं विरुन्धानाश्च केचिद्दोषभूयं भजन्ते। तत्र प्रथमे
तावदसिद्धमध्यमध्यासते। तद्यथा व्याप्यत्वासिद्धः सोपाधिरूपः।
सोपाधिकसम्बन्धिता हि व्याप्तिः सोपाधिता वानुपाधिताविरह
रूपैव एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भविष्णुः। पक्षपदोपा-
त्तस्यान्वयस्य व्यतिरेकरूपा हि सा सिद्धसाधनमपि तथैव सिषा-
धयिषितधर्म्मविशिष्टो हि धर्म्मी पक्ष उच्यते। यत्र सिद्धं न तत्र
सिषाधयिषास्ति ततो विशेषणाभावापत्तौ विशिष्टस्य पक्षरूपस्य
तथाभावः। तत्र बाधं यथा सव्यभिचारत्वाद्भ्रमव्याप्तिकमिति एवमेव

सव्यभिचारस्य दूषकत्वं यथासिद्धत्वात्तत्र सिषाधयिषा नास्तीति
सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति लिङ्गद्वारेणासिद्धिपर्य्यव-
सायित्वात्। अन्यथा व्याप्त्यादिविरहपर्य्यवसायितामात्रेण सव्यभि-
चारत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति। यतः सिषाधयिषा
भावो न प्रतिपन्नासिद्धत्वालिङ्गाद्गम्यते। किं नामेच्छाभावस्य तस्य
तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगम इच्छैव तु तत्र यत्रास्ति तत्र
सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते सिद्धसाधने तदि-
च्छाभावमनुमातुं लिङ्गतयेति एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्म्मताविरह-
रूपैव। ये तु व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहलिङ्गभूतास्तेऽसिद्धतः पृथगेव
हेत्वाभासाः। तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेक
व्याप्तता हेतोर्न साध्यव्याप्तताभावः। किन्नाम साध्यव्यतिरेकेण सहानौ-
पाधिकसम्बन्धोऽन्य एवासौ इत्थमेव पक्षधर्म्मताविरहात्मापि नायम्।
किन्नाम ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधित्वसम्बन्धात् तत्र साध्य
व्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते। तथा सति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकलिङ्गं
सद्विरुद्धः पृथगेव हेत्वाभासो भवति। एवमनैकान्तिकोऽपि न व्याप्ति
व्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव। तथाहि हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य
वा व्यभिचारो न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा किन्नाम व्यभिचारो
हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्ति-
भङ्गं बोधयति। यदि हि निरुपाधिः साध्येन सम्बन्धोऽस्य भवेत्कथं
व्यभिचरितुं शक्नुयात्। तस्माद्व्याप्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारो न तु
व्याप्तिविरहः पक्षधर्म्मताविरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव सत्
प्रतिपक्षतायाश्चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनि-
श्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावे कार्य्याजनकत्वमितरकारणस्य
साधारणो वस्तुस्वभावः। तस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहरूपता असं-
भावितैव। बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा भवन्नपि

न व्याप्तिविरहोद्भावनमन्यः । सामान्यतोऽनौपाधिकसम्बन्धरूपा हि व्याप्तिः । साधनवति च साध्यविरहो न सोपाधिता साध्याविरोधिस्वभावत्वात्तस्याः । नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधनसम्बन्धस्य विरहरूपः बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्यानपलापात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषयत्वात् सामान्याकारपरिगृहीतस्य सम्बन्धस्य विशेषान्तरमादाय पर्य्यवसानाविरोधात् । तस्माद्विशेषबाधे न सामान्यतः सम्बन्धस्य सोपाधिता अनुमीयते निरुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः । यथाह बाधात्सोपाधिरनुमीयतेऽन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषइति । अन्यस्तु सत्प्रतिपक्षवद्बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्मतादोषमनालोच्य अन्यथैव बाधस्य दोषत्वमित्याह । तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्म्मता प्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः । यत्र तु व्याप्त्यादिविरहलिङ्गोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हेत्वाभासः । ननु सोपाधित्वादयोऽपि यतोऽवसीयन्ते तत् कुतः पृथक्दूषणं न भवत्यनैकान्तिकत्वादिवत् । मैवम् । अनैकान्तिकत्वादेर्व्याप्त्यादिविरहबोधने लिङ्गभावनियमात् पृथगुपन्यासः । सोपाधितादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्न लिङ्गभावनियतं तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति । न च वाच्यं यत्र लिङ्गात्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृतिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाभिधीयताम् । तस्मादनैकान्तिकत्वादिकमपि सार्व्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति । अनैकान्तिकत्वादिवत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्द्देष्टुमशक्यत्वात् पृथक् पृथगेव वाभिधानमशक्यमपरिसङ्ख्येयत्वादिति । वक्ष्याम श्चात्रे हेतुं तदनभिधानस्य । यन्त्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयानैकान्तिकत्वादीनां पृथक्दूषणत्वमिति यतो व्याप्तिपक्षधर्म्मतोपेतलिङ्गप्रमितिस्साध्यानुमितिरेकरूपान्न भवेत् । यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तमिदमनुमित्युत्पत्तिवारकमिह

नास्तीति । नच व्याप्तिपक्षधर्म्मते तत्प्रमितिश्च विषयास्तदुत्पत्ति-
कारणमस्ति व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारण-
त्वमनैकान्तिकत्वादीनां नतु साक्षाद्दोषत्वं दोषप्रतिपादकत्वमपि च
दोषत्वं साक्षाद्दोषत्वमनुपजीव्याशक्याभिधानमिति प्रधानदोषस्यैव
दोषतयोद्भावनं युक्तं न सव्यभिचारत्वादीनामिति विभागसूत्रमन-
र्थकमिति तात्पर्य्यं सत्यमेतत् । साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यादि
विरहस्य वा विरुद्धत्वादीनान्तु तदनुमापकतया यद्यपि दोषपक्ष-
निक्षेपस्तथापि विरुद्धत्वादेर्यद्दोषप्रतिपादकतयोक्ता तदुद्भावन-
लाघवानुरोधात् व्याप्त्यादिविरहे तथोद्भाव्यमाने न हेतुर्भंक्तुं शक्यते ।
अनैकान्तिकत्वादौ तूद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्थाद्गम्यते । व्याप्त्या-
दिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वात् । यथा तस्माद्दीर्घो-
ऽयमित्युक्ते अस्मात् ह्रस्वः स इत्यर्थाद्गम्यते नतु तत्र प्रतिपाद्या-
न्तरापेक्षा तथेहापि निरग्नौ धूमोऽस्तीति प्रतिपादिते अग्निनासौ न
व्याप्त इत्यर्थाद्गम्यते । नहि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तोऽनग्नौ चास्तीति ।
अतएवानन्यादतीन्द्रियोपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्व्वमनभिधानं स-
मर्थितं तेषामनभिधाने अयमपि हेतुः । तानि ह्युपाधिलिङ्गानि
नार्थवशादुपाधिमनपेक्ष्यापि गमयन्ति येन तेषां व्याप्तिर्नावधारिता
तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात् । अनै-
कान्तिकत्वाद्यवगतौ च व्याप्त्यादिविरहबोधाय न प्रतिपादनीया-
न्तरापेक्षा कस्यचित्सचेतसः सम्भवतीति पूर्व्वपक्षसंक्षेपः । एवमसिद्ध
लक्षणे व्यवस्थिते बाधोऽयमभिधीयते । एतेन बीजमसिद्धलक्षणं
व्यवस्थापितमायुष्मता भवति । व्याप्तत्वपक्षधर्म्मताभ्यामप्रमितोऽसिद्ध
इति तावत् विरुद्धादिषु लक्षणं किमस्ति किं नास्ति । यदि नास्ति
तदा व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धादयः प्राप्नुवन्ति । अथास्ति
तदा तेऽप्यसिद्धभेदाः प्राप्ताः । अथैतल्लक्षणके सत्यपि तेऽसिद्धान्त-
र्भूताः तर्हि अतिव्याप्तमिदमसिद्धलक्षणमापन्नम् । अथ यत्र व्याप्तिपक्षधर्म्म

व्याप्तमितत्वं साक्षादुद्भाव्यते तदसिद्धमित्युच्यते तर्हि लक्षणान्तरमिद
मुक्तं स्यात्। नचैतदपि युक्तं यत्र व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्तिविरहमात्रं
प्रतिपाद्यते तत्र व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितत्वानां त्रयं मिलितं नोद्भाव्यत
इति व्याप्यत्वासिद्धः स्यात्। एवं सर्व्वासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो
विधातव्यः। अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्तप्रमितत्वया साक्षादुद्भाव्यो
ऽसिद्धः पक्षधर्म्मत्वाप्रमिततया वेति। तर्हि अन्योन्योदाहरणाव्याप्ते
रव्यापकत्वमुभयोः। अथोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविष-
याव्यापकता न दोषायेति मन्यसे न सामान्यलक्षणे निर्व्वक्तुमशक्ये
कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटते। अथानुमितेरसाधारणहेतुव्यति-
रेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु। मैवम्। सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथैव्याति-
व्याप्तेः भावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधि[illegible]व्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः
स्वरूपासिद्धिः सर्व्वप्रमाणसाधारणो दोष इत्यत्र तदुद्भावनाव्याप्तेश्च।
अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यां प्रमितत्वव्यतिरेको यत्र साक्षादुप-
न्यस्यते सोऽसिद्ध इति इदमप्यलक्षणमव्यापकत्वात्। यत्र व्याप्त्यादि
व्यतिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोऽस्तु नाम
स तूपन्यस्यतेऽपिप्रयोजनाभावात्। व्याप्तिव्यतिरेकदर्शनादेवानुमानाङ्ग
वैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावनपर्य्यवसानात्। तस्मात्तत्र प्रमितत्वव्यति-
रेकोद्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः। ननु विशेषणाद्यभावेपि वस्तु-
तो विशिष्टाभावएवेति नोक्तदोषः न यदि विशेषणाद्यधिकोविशिष्ट
स्तदा तदभावभेदोपि स्यात्। अथ नाधिकस्तदा विशेषणाभावता
प्राप्ता सा विशिष्टाभावतेति। विशिष्ट्याभावस्यापि तथात्वे पृथगेव
विशिष्टाभावतार्थवत्तयोरित्यननुगमएव सार्थानुमित्यसिद्धाव्याप्तिश्चा-
नुद्भावनादिति। अथ ब्रूषे यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः
साक्षात्कण्ठोपन्यास स्तदसिद्धं प्रश्नोपन्यासतस्त्वनुपन्यस्तेपि सम्भवा
न्नाव्यापकतेति। नैतदपि युक्तं तथाहि प्रश्नोपन्यासत्वं किं प्रश्न
स्वरूपनिर्द्देशनमात्रम् उत प्रश्नप्रमापकत्वम्। आद्येऽनैकान्तिकाद

पि व्याप्तिशून्यत्वं वाक्यप्रतिपन्नमेव । द्वितीयेऽपि यदि साक्षादिति
प्रत्यक्षेणेत्यर्थः तदा प्रत्यक्षेण प्रमापणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमिति
विरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिमते विरुद्धादावप्यव्यक्ती
त्यतिव्याप्तिः । अन्यमते न क्वचिदपीति सर्व्वाव्याप्तिः । अथ व्याप्तिपक्ष
धर्म्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमापणीयता विवक्षिता सा न युक्ता उक्त
लक्षणवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहानभिधायित्वात् तद्विरहेऽपि
तात्पर्य्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणस्याविवक्षितेनाव्यापकत्वापातात् ।
अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावादव्यापकत्वापत्तेः । एतेन
यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्थः सोऽपि निरस्तः । अथोच्यते यच
व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत्
प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण पक्षोद्भावनः तदसिद्धमिति
नैतदप्युपपन्नम् अतिव्यापकत्वात् तथाहि विरुद्धादौ प्रयुक्ते तावद्विपक्ष
वृत्तिदर्शकभूततर्काभावात् सोपाधितावगन्तुम् । यदाह यत्रानुकूल
तर्को नास्ति सोऽप्रयोजक इति तस्मात्तेषामप्येवं लक्षणयोगित्वाद-
सिद्धत्वप्रसङ्गः नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरान-
पेक्षव्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरहप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यं तथा
सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात् । अथोच्यते
तयोपन्यस्यमानं तदसिद्धमस्तु साध्यविपरीतव्याप्त्यादिना तु दृश्य-
मानं विरुद्धाद्येव तत् उपन्यासप्रकारभेदाच्च भेदव्यवस्था हेत्वाभासा
नाम् । नत्वत्र गोत्वाश्वत्वादिवदत्यन्तासङ्करइष्यते । किं नाम प्रमाण
प्रमेयभाववत् प्रकारासङ्करमात्रमिति तदप्ययुक्ताभिधानं सुवर्त्तं हि
येन प्रकारेणासिद्धत्वमभवति न तावदुक्तलक्षणेन तथा पक्षोद्भावन
त्वस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य सम्भवात् । सर्व्वथा निष्प्र-
प्रकारस्यासिद्धधर्म्मिकत्वतदुद्भावनाप्रसक्तत्वात् । नच तथा पक्षोद्भावन-
त्वमप्युद्भाव्यते असिद्धे येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत् । नच
पक्षोद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति कृते विचारः सोपाधित्वाद्यु-

द्भावने प्रमितव्यभावोद्भावनं व्यर्थत्वान्न क्रियतइति तदव्यापकत्वं प्रसज्य-
तेति प्रागेवोक्तत्वादिति। एतेनासिद्धः साध्यसमइति प्रत्युक्तं यथाकथ
ञ्चित्साध्यव्याप्यस्य सर्व्वसाधारणत्वात् साध्यविशेषस्य चोक्तप्रकारपर्य्य-
वसानव्यतिरेकेणान्यस्यासम्भवात् पक्षान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा
यथासम्भवमिह योजनीयाइत्यलं विस्तरेणेति .

अपिचासिद्धपक्षत्वविशेषणेन प्रमाणाव्यवच्छेदकव्यतिरिक्तेन यद्य
वच्छेद्यं किं तत्केनचिदिरुद्धं [illegible]नचिदन्यदिति चेत्। विरुद्धमेव कि
मुच्यते तथाहि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्धइत्याहुः तत्र साध्यव्यतिरे
केण हि व्याप्तिः कार्त्स्न्येन वा अनौपाधिको वा स्वाभाविको वा सम्बन्ध
इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभावएव निरुच्यते। तथा सति च
साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव विशेषणविशेष्ययुक्तं विरुद्ध-
मित्युक्तं स्यात्। यदा चैवं तदा साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यमेव
हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्भाव्यं वृथा विशेषणप्रक्षेपः। तथा
चानैकान्तिकएवायं स्यात्। ननु साध्यव्यतिरेकसम्बन्धो यद्यपि विरुद्धा
नैकान्तिकयोर्द्वयोरप्यस्ति तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोऽसौ विरुद्ध
एवेत्येतावन्मात्रविशेषविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्भेदोपन्यासः।
मैवम्। दत्तोत्तरत्वात् वस्तुगत्या सन्नप्ययं विशेषोनोद्भावनार्हइत्यु-
पेक्षणीयइत्युक्तम्। तथाहि नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्ध-
त्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषणाधिक्यस्योक्तन्या-
येन दुष्परिहरत्वात्। अतएवानैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे
तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदेनोपन्यासइत्यप्यनवकाशम्
अनुमितिहेतुव्यतिरेकोहि हेतुदोषोऽनुमितिहेतुश्चैको व्याप्तिस्तत्तद
भावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं वाच्यं तच्च हेतुविपक्षसम्बन्धोद्भावनमात्रा
देव गम्यते तस्मादनुमितिहेतुव्याप्तिप्रमितिव्यतिरेकसाधनाय संशये
व्यतिरेकनिश्चये वोद्भाव्यमानेऽपि कुतस्तावेवोच्येते विपक्षसम्बन्धमात्र
नियततत्सम्बन्धावच्छेदोपन्यासाविति तत्सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्र-

मितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुक्तार्थं ज्ञातमितराभ्यामिति लकारभेद
प्रयोगे तैस्तैर्लकारैः कालविषयविशेषप्रतिपादनवद्विभक्तिभिर्लिङ्ग
संख्याज्ञापनवत् पर्व्वतोऽग्निमानित्यादौ धर्म्मादिप्रतिपादनवच्च नेदं
घटते तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयाणामपि पदप्रयोगे विशिष्टबोधने वा
अन्यथासिद्धानां यथाबोधनं तथा यत्रापि व्याप्तेर्व्विशेषणानामतात्-
पर्य्यविषयत्वं तदानैकान्तिकसाधारण्यादेव अन्यथोक्तदोषापरिहा-
रादेवेति । अनैकान्तिकत्वस्यानुद्भावयता अनधिगच्छता वा निरवद्यम-
शक्योद्भावनमशक्याधिगमश्चेति तदुपजीवित्वाच्च पृथग्दूषणं विशेष्य
प्रतिपादनं विशेष्यावगमश्च विना विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टावगमस्य
वा अशक्यत्वात् एवमन्यत्रापि विशेषणस्याप्रयोजकता विशेष्यस्य सा-
मर्थ्यं स्वयमूहनीया । यथा इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादि
त्यत्र साधारणेति विशेषणं सपक्षविपक्षगतत्वादित्यत्र सपक्षगतत्वेऽप्यु-
द्भाव्यमाने एवमसाधारणेऽपीति इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्व
विवेचने स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातकत्वस्यैव सर्व्वमसत्
ज्ञेयत्वादित्याद्यजातिजातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तरत्वाभि-
धानहति । किञ्च साध्यविपरीतेति साध्याभावेत्यर्थे यदा अभावात्मैव
साध्यः क्वचिद्भवति तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तद्व्यापकत्वं लक्षणस्य ।
नच विपरीतशब्दस्य विरोधिमात्रार्थत्वे भावाभावोभयव्याप्तिरिति
वाच्यं सहानवस्थानं हि भावाभावयोर्व्विरोधोऽभ्युपेयते अनवस्थानञ्च
संसर्गानिषेधः स च भावाभावयोरन्योन्यस्यावस्थानमेव । परस्परप्रति
षेधरूपत्वात्तयोः तथा च सति भावाभावयोः स्वरूपस्यानुपसंग्रहे
प्रत्येकमव्याप्तिर्न्निश्चितस्यासम्भवस्यैवेति । वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्वि-
रोधनिरुक्तिनिराकरणमुपरिष्टादिति ।

किञ्च व्याप्तपदेन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यवच्छेद्यम् अनैकान्तिकमिति
चेत् किं तदनैकान्तिकं तथाहि । अनैकान्तिकः सव्यभिचारस्तल्लक्ष-
णम् सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवर्त्तिता तदानीं विरुद्धेपि प्रसङ्गः

असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च । अथ सपक्षविपक्षगताभावता तदा साधारणोदाहरणाव्यापकत्वम् । अथोच्यते सव्यभिचारत्वं सपक्ष विपक्षसाधारणता अभिप्रेता सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणा साधारणस्यानैकान्तिकस्य संग्राहिका सपक्षविपक्षसाधारणतामात्रं त्वन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषणतया न विवक्षिता अतः साधारणा साधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि संग्रहः । विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्ष गतत्वाभावेन साम्यमिति । विचार्य्यमेतद्व्याख्यानं परमस्तु तावदाधा- नतः तथापि व्यतिरेकेण सपक्षसाधारणतायाः सपक्षाव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकत्वं यदि तस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्व्वविपक्षसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूषे । तदा व्यतिरेक मात्रेण सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणता धूमानुमानादिगामिनी न भवतु नाम । अन्वयेन तु सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसपक्षैकदेश गामिनं साधारणमनैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादि- त्यादिकं न संगृह्णातीत्यव्याप्तिरित्येकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते । अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्व्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्धूमानुमानादौ सैव प्रसक्तिः विशेषरूपेण तयोरविवक्षितत्वात् । किञ्च सर्व्वसपक्षविपक्ष साधारणमनैकान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्व्वेति विपक्षस्यापि विशेषणं तदा विपक्षैकदेशवृत्तेः सपक्षव्यापिनः साधारणानैकान्तिकस्य असरेणुः कार्य्यावयवकोमहत्त्वात् घटवदित्यादेरव्यापकं लक्षणमिदम् । अथ सर्व्वेति न विपक्षस्य विशेषणं तदा व्यतिरेकमादाय विपक्षसर्व्वसपक्ष साधारणमनैकान्तिकमिति एतद्विपक्षैकदेशमात्रवृत्तौ विरुद्धे क्षिति र्नित्या सावयवत्वादित्यादौ गतत्वादतिव्यापकमिति । का चेयं वाचो- युक्तिः सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्व्वं संगृह्यते अन्व- येन व्यतिरेकेण वेति कथमनुपसंहार्य्यस्यासत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे वि- पक्षे वा अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्तयोरेवाभावात् । यदि

च सपक्षे च विपक्षे च साधारणत्वमुभयत्र सत्त्वमात्रमेव विवक्षितं
स्तदानीमसाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिः । अथोभयस्मिंस्तस्मिन्नसत्त्वं
तद्विवक्षितं तदा सर्व्वाव्याप्तिः तदसत्त्वस्यातद्धर्मत्वात् । अथ तदुभय-
वृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य योऽभावस्तदाश्रयत्वं वाभि-
प्रेतं तदापि साधारणोदाहरणाव्याप्तिः । अथ मन्यसे तदुभयसाधा-
रण्यं नाम एकस्मिंस्तादृश्यं हेतोः सत्त्वमसत्त्वं वा तादृश्यमपरस्मिन्नपि
यत्तदुच्यते तथा सति नाव्यापकतादोष इति । नैवम् । मुख्यस्यान्वय-
नार्थो नोपपद्यते हेतोरैकरूप्यस्य सपक्षविपक्षावाश्रय इति । किं नामै-
करूप्यवतो हेतोस्तावाश्रयाविति स्यात्तदा चासाधारणाव्याप्तिः तत्र
सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासम्भवात् । तस्मात् सपक्षे
विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्तिकत्वमित्यनुपपन्नमेव असत्त्वपक्षे
हेतोस्तदाश्रयकत्वानुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीनिर्देशस्या
सङ्गतत्वात् । तदभावापेक्षया चाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे
किमायातम् आयातु वा किञ्चित् तथापि साधारणोदाहरणेषु हेत्व-
भावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्नाश्रयता सप्तम्यर्थः किन्तु हेत्वपेक्षयैवेति
एकार्थापर्य्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणाव्यापकतापत्तिरेव । किञ्च स-
पक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्यतोलक्षणं साधारणासाधारणा
नैकान्तिकभेदद्वयसंग्रहार्थमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभि-
र्हेतोः साधारण्यमस्त्यन्यत्रापीत्यतिव्याप्तिः । अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्ष
यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युच्यते तदा
अन्वयव्यतिरेकयोः प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्त्या अव्यापकत्वापातः ।
स्यादेतत् सत्ताभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सपक्षविपक्षसा-
धारण्यं विवक्षितमेव नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति तदप्यसत् । तथाप्युक्त
तावत्सर्व्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षोक्तदोषापातः सत्ताशब्दो-
पादाने धूमानुमानादौ प्रसङ्गश्च । सत्ताभावविरोधपदार्थस्याप्येव-

स्याननुगतस्यासम्भवेन लक्षणाननुगमाभावो दोषः तत्तदभावयोर्हि वि-
रोधः सत्तानवस्थानम् अनवस्थानञ्चावस्थानप्रतिषेधो न च तद्भावस्या
भावस्वरूपादन्यत्। न चाभावस्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपादन्यत् किन्तु
तदेव भावस्य स्वरूपं तच्च सत्ताभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थक्यं किञ्चि-
न्मृग्यमाणमवाप्यते। सत्ताभावविरोधाश्रय इति वचनं विचारमर्हति।
किञ्च सत्ताभावयोर्विरोधविशेषणतया आधेयकोटिनिवेशात् विशे-
षणघटितमूर्त्तत्वादिविशिष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः अतिव्याप-
कता च स्यात् अन्वयमादाय सपक्षे व्यतिरेकमादाय विपक्षे वर्त्त-
मानस्याप्युभयपक्षापेतत्वात्। सत्ताभावाविशेषितस्य तु विरोधस्या-
श्रयेऽभिधीयमाने सर्व्वानुमानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापतेत्।
न च वाच्यं सत्ताभावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः तेन विशेषणपक्षोक्त-
दोषस्य बाधकाभाव इति यतः सत्ताभावाभ्यां विरोधमात्रं वा लक्ष्यते
तद्व्यक्तिर्वा काचित्। आद्ये यदेव सत्ताभावाभ्यां लक्षितं विरोध-
मात्रं तदेवान्यदपीत्युक्तातिव्याप्तिः तदवस्थैव सत्ताभावपदोपादानवैय-
र्थ्यञ्च। अथ द्वितीयस्तदा लक्षणस्याननुगमः एकस्य विरोधव्यक्ति-
विशेषस्य च परिच्छिन्नस्यापरविरोधव्यक्तेरन्यत्वात्। अथ यावन्तो-
ऽपेक्षिता विरोधव्यक्तयस्ता उपलक्ष्यन्त इत्युच्यते किमेवोपलक्ष्यन्ते किन्नु
किं केनचिदनुगतेन रूपेण उत प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मना। प्रथमे तदे-
वोच्यतां किमुपलक्षणोपन्यासेन। न च तत्सम्भवति विरोधमात्रस्याति-
प्रसञ्जकत्वात्। प्रतिस्वं व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव
तासां लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्व्वाव्याप्तिः प्रत्येक-
लक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिः। स्यादेतत् सपक्षएव विपक्षएव
वर्त्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणमस्तु तेन साधारणासाधारणो-
दाहरणव्याप्तिर्भवतीति तदप्यलक्षणं वह्नौ धूमादावपि गतत्वात्
न ह्यसौ विपक्षएव वर्त्तते सर्व्वथा तत्रावृत्तेः नापि सपक्षएव पक्षेऽपि
वर्त्तमानत्वात्। अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि तथापि सद्धेतोरपरि

स्यात् पक्षवृत्तित्वादेव सपक्षएव वृत्तेरभावात् अविद्यानैकान्तिक सङ्ग्राह्याव्याप्तिश्च । अथ पक्षव्यतिरिक्तइति विशेषणं प्रक्षिप्यते तदानी मप्रसक्तव्यावर्त्तनमनुपपन्नं न हि पक्षाद्व्यतिरिक्तः सपक्षोविपक्षो वा सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिदव्यावर्त्तनं विशेषणेनेदं तयोः कथं घटते । अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमानइति विशेषणमिति तदानीमसाधारणाव्याप्तिः नासौ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमानः । अथ पक्ष व्यतिरेकेणेति विशेषणमुपादत्से तदापि पक्षव्यतिरेकइति पक्षविरह रूपस्योपाधेर्यत्वं हेतुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणानैका- न्तिकेन सम्भवति पक्षविरहस्य तत्रासम्भवादेव । निषेध्यविशेषणत्वे तस्य सद्धेतौ गमनं स्यात् । एतेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्यादिशब्दै- र्विशेषाभिधानमपास्तम् । अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तते तदा स- पक्षएव विपक्षएव न वर्त्तते यः सोऽनैकान्तिकः तथा सत्यसाधारण स्यापि व्याप्तिः । सद्धेतौ चाप्रसक्तिरिति मन्यसे तदा भ्रान्तोऽसितराम् एवं सति नोभयस्यापि संग्रहः । असाधारणे तावद्यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तत इत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्त वृत्तिसम्भावनानुपपत्तेः साधारणेपि निश्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ यद्यर्थं न पश्यामोयदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्ततइति नहि निश्चितवृक्षभावायां शिंशपायां प्रयुज्यते यदि शिंशपावृक्षः स्यादिति तत्वस्य हेतोः संश योपस्थापितात्कोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदाश्रये निश्चितधर्मोपदर्शनार्थं मारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते । ननु निश्चितएव वस्तुनि तस्मादसा- धारणानैकान्तिकसंग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं यत्तन्न साधारणमपि सम- ग्रहीत् । अथ विपक्षएव सपक्षएव वर्त्तते न यो हेत्वाभासः सोऽनैका- न्तिकइति लक्षणं मन्यसे तदप्यनुपपन्नम् अनैकान्तिकत्वमनिश्चित्यापत एवहेत्वाभासत्वावधारणे ततएव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदु पजीविनानैकान्तिकत्वोपन्यासेन । अथान्ये हेत्वाभासत्वं नावधार्यते तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्याज्ञायमाने

अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हेत्वाभा-
सोऽनैकान्तिक इति तदाप्युक्तन्यायेनैव निरस्तम्। किञ्चैवमसिद्धादिस-
ङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्य न संग्रहः स्यात्। नच तदसिद्धादित्वादेवा-
हेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् तथानैकान्तिकत्वविपक्षगतत्वादिनाप्युद्भावने
दोषत्वसम्भवात्। अथ मन्यसे साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेका-
भ्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकस्यापि
सामान्यलक्षणमस्तु। नैवम्। यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वं तर्हि
तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे च इदमस्तीत्यतिव्याप्तेः। यदि व्यति
रेकद्वयवत्त्वोपलक्षितं तदोपलक्ष्यस्वरूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता
तदा व्यतिरेकाविशिष्टे तदव्याप्तिः। नहि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं वि-
शिष्टम् एवमभेदेनापि भेदाभेदाभ्यां तदेवापि तदिति चेन्न अतदपीति
प्रसक्तादवस्थ्यात् ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणमिति चेन्न असिद्धादिसङ्की-
र्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात्। स्वरूपाख्यानन्त्ये तत्प्रतियोगि-
कान्यत्वावधारणस्याशक्यता तेषामानन्त्यात् तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे
चान्यत्र कतिपये प्रसक्तादवस्थ्यात् उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेक
स्यान्यत्वप्रतियोगिकोटिप्रवेशेन तत्संगृहीतव्यतिरेकपक्षतापातात्। एव
चादृष्टवाक्यादिना गोत्वादिवद्भूतत्वादिविशिष्टत्वानुमानौचित्या-
पातात् हेत्वाभासान्तरमप्येवं किन्न समग्राहीति वासनायां यदेवा-
नयो वैधर्म्यं वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्वचनतापत्तेरिति। असिद्ध-
त्वादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति चेत् वाच्य
तर्हि स प्रकारः कश्चान्यथा ततः तेनाऽन्यत्वं ज्ञेयम्। किञ्चैवं तर्हि
असिद्धादन्यदनैकान्तिकमिति ज्ञात्वा विरुद्धादीनामनैकान्तिकत्वेनैव
संग्रहे प्राप्ते विरुद्धादिरूपान्तरासंग्राह्ययोरेव यदनेन प्रकारेण संग्र
हणकार्यं तच्च नियतं क्वचिदेव भवतो नियन्त्री। यदा च त्वमसिद्धादि-
व्यतिरिक्ततयानैकान्तिकं लक्षयसि तदा असिद्धादिभेदकं प्रकारमनव-
गम्य तद्व्यतिरेकस्याधिगममिति तदभिधाने प्रसक्ते तदाश्रयाये दोषा

दर्शितास्तैः स्मृतिश्रुतिविरुद्धत्वदोषैश्च निराकर्त्तव्योऽस्ति । साध्येना-
व्याप्यत्वे सति तदभावाव्याप्तोऽनैकान्तिक इत्यपि न साध्याविशिष्टेऽपि
गतत्वात् विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वावगमाच्च प्राथमिकाद्व्याप्यत्वा-
सिद्धेरेवोपजीव्यत्वाद्दूषणं स्यात् विशेषणांशस्य च वासाधकत्वसाधन
सामर्थ्याद्व्यर्थविशेष्यतापि वस्तुप्रतिव्यापकवन्मात्रपर्य्यवसायिनि तद-
भाववन्मात्रपर्य्यवसायिनि वा तत्राप्यसन्दिह्यमानान्यतरव्यापकत्वे
शब्दोऽनित्यः श्रोत्रविशेषगुणत्वादित्यादावव्याप्यत्वे व्याहतत्वाच्च ।
वस्तुतः साध्याव्याप्ते तत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षतया अनिर्द्धारितसाध्यव्याप्ति-
के प्रकरणसमे गतत्वाच्च । एवमनैकान्तिकः सव्यभिचार इति प्रयुक्तं
वेदितव्यं सव्यभिचारस्योक्तप्रकाराधिकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ।
अपिचोक्तलक्षणविशेषणेन प्रमाणव्यवच्छेदकादन्येन किं व्यवच्छेद्यं
केनचित्सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्य इति चेत्

कः पुनः सत्प्रतिपक्षः । तथाहि सत्प्रतिपक्षलक्षणमनुपपन्नं यथाह
समानबलेन बाधितसाध्यविपर्य्ययकोहेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति
तन्न तथाहि किमिह बलं विवक्षितं सामर्थ्यमिति चेत् तत् कुत्र
कार्य्येऽभिमतं न तावत्सर्व्वस्मिन्नेव कार्य्ये सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्भिन्नविषय
बुद्ध्यादिजनकतया सर्व्वकार्य्ये समशक्तिकताया असम्भवात् । नापि
यत्र क्वचित् कार्य्ये प्रकृतसाध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि
प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्या सर्व्व
हेतूनां शक्यप्रकरणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः । नापि पूर्व्वहेतुसाध्याभाव
बोधनरूपे कार्य्ये उत्तरहेतोरेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधनशक्तेः
प्रतिहेतोरिति चेन्न तत्र सत्प्रतिहेतोरसामर्थ्यादेव समशक्तिकत्वानुप
पत्तेः इत्थमेव न हेतुसाध्यविपर्य्ययबोधनेऽपि । अथोच्यते स्वकीये स्व-
कीये प्रकृतसाध्ये यत्र पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितत्वलक्षणं
सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं तदभिप्रायेणेदं समबलाभिधानं तेनेदमुक्तं
भवति पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वैस्तुल्येन बाधित

साध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इति नैतदपि युक्तम्। प्रतीयमानभागासि-
द्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्। नियत्यपि पक्षे सत्त्वेन
तस्य पक्षसत्त्वभावात्। न चेष्टमेव भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं
प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रतिपक्षत्वस्यैव व्याप्त्यापत्तेः
हेत्वाभासान्तराविशेषात्। न च सर्व्वपक्ष इति रूपे नायं दोष इति
वाच्यं यत्रैकएव पक्षः प्रतिहेतौ तस्य सत्प्रतिपक्षत्वाभावापातात्। तच
पक्षस्य सर्व्वशब्दार्थत्वाभावादेव सर्वपक्षसत्त्वाभावेनोक्तलक्षणानुपपत्तेः
एतेन यावदित्यपि पक्षविशेषणे दोष उक्तप्रायः। किञ्चान्वयव्यतिरे-
किणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरेकिणश्चान्वयव्यतिरेकिणा सत्-
प्रतिपक्षे लक्षणमिदं नास्ति सपक्षसत्तया तुल्यताया अभावात्।
न च सपक्षसत्तया तुल्यत्वेनेति लक्षणे तदनुरोधात् कर्त्तव्यमेव तथा सत्य
साधारणानैकान्तिकतया निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्। न चा-
न्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणैव केवलव्यतिरे-
किणः सत्प्रतिपक्षता न व्यत्यासेनापीति नियमोऽभ्युपगन्तुं शक्यः उभयो
रप्यनवगम्यमानदोषान्तरत्ववदप्रायमेकसम्बन्धिनो दोषस्यावश्यम्भा-
वितया एकतरस्याप्यस्वपक्षधर्म्मत्वावगमो मे भ्रान्तिरिति बुद्धिमादाय
प्रतिपत्तुर्निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं केवलव्यतिरेकिणान्वयव्यतिरे-
किणोऽन्वयव्यतिरेकिणा च केवलव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सामर्थ्यस्य
दुरपवादत्वात् एतदेव तु सत्प्रतिपक्षत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमे मूलं यन्नाम
व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिरस्मिन् सति न भवितुमर्हतीति। अथाभिमते
पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितविषयत्वयोगिना बाधितसाध्यविप
र्य्ययः सत्प्रतिपक्ष इति न निरस्तप्रायत्वात्। पक्षपदे सर्वशब्दविशेषणा
प्रक्षेपे पक्षोक्तदोषस्य केवलव्यतिरेकव्यापकत्वस्यापि भावात्।
किञ्च सोपाधिमसिद्धभेदं वदतां मते सोपाधिकतया निश्चीयमानेऽपि
सर्व्वं यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात्। अथ
ब्रूषे अबाधितविरुद्धानैकान्तिकबाधितविषयत्वहीनेन बाधितसाध्या

सत्त्वः प्रकरणसमइति नैतदपि युक्तम् आपाततोऽस्फुरद्दोषेण वस्तु-
गत्या वासिद्ध्यादिदोषवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात् तदव्यापकत्वात् ।
किञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्मध्येऽवश्यमन्यतरासिद्ध्या-
दिदोषेण भवितव्यम् अन्यथा धर्म्मिणो विरुद्धधर्म्माध्यासप्रसङ्गात् ।
तत्रैकस्य व्यवच्छेददोषानिश्चयात् प्रतिहेतावप्यसिद्ध्यादिदोषाशङ्कया
मापतितायामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् लक्षणस्य
दुरवधारणत्वम् । न च वाच्यं किमर्थं सत्प्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरासिद्ध्या-
दिकमवश्यमभ्युपेयं सत्प्रतिपक्षलक्षणदोषदुष्टत्वादेव तयोर्न धर्म्मिणो
विरुद्धधर्म्माध्यस्तत्वमापत्स्यतइति यतोऽवश्यं दुष्टे हेतौ व्याप्तेः पक्षधर्म्म-
ताया वाभावेन भवितव्यं तत्सत्ताभ्युपगमे साध्यसत्ताया अभ्युपगम-
प्रसङ्गात् । बाधादीनामप्युपाधिस्थापनद्वारा व्याप्त्यादिभङ्गएव पर्य्यव
सानात् । सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमानोपि व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गो न
विशिष्यैकस्मिन् हेतौ निर्णेतुं शक्यः अन्यतरस्य व्याप्त्यादिभङ्गेनापि
सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः अतोऽविशेषनिष्टतया तदुभयत्रे स्थिते यदि
साक्षादवधार्य्यते तदानीमसिद्धिः । अथ लिङ्गतोऽनुमीयते तदानैका-
न्तिकादेरन्यतमदूषणं वस्तुगत्यास्ति सत्प्रतिपक्षे तन्मध्यमसिद्ध्याद्यन्य-
तमन्नाभ्युपेयं तच तत्रात्मस्य दोषस्य कुत्र द्वयोर्मध्येऽस्तित्वमस्तीति
अनिर्द्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्ष
णांशस्य दुरवधारणत्वं दुष्परिहरमेव स्यादेतत् । अस्तु लक्षणांशस्या
सिद्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोपि तावदस्ति तत्संशयेन शङ्कितसत्
प्रतिपक्षतादोषग्रस्तत्वादेवासाधकत्वं दूष्यानुमानस्य शङ्कितोपाधिरि
वासिद्धिशङ्कया । न च यामसिद्ध्यादिशङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षतादि
शङ्कादोषः स्यात् सैव तदा दोषइति वाच्यम् असिद्ध्यादिशङ्कायाश्च
तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीव्यत्वादिति । नैवम् । यतः
शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत । ननु भवत्वेव-
मपि तेन किन्नाम भवेत् तत्संशयितत्वा हीनत्वस्य सिद्ध्यादिकता

पक्षबाधं विधूय न किञ्चिदन्यत् । बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रतिपक्ष-
तेति चेन्न सन्दिग्धासिद्धतया सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेत्व
साधकत्वप्रसाधकत्वं भविष्यति हेत्वाभासत्वाविशेषात् हेत्वाभासा-
न्तरं न दोषसंशयापादकमतोनैवमिति चेन्न तर्हि । यमुपाधिमादाय
न्यूनबलतया बाध्यता, तमादायैव तथापि न उपाधेर्दोषसंशयहेतुमत्त्वा-
देव । किञ्च क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयाभावे संशयानुपपत्तिः । अथान्य-
थाकारं लक्षणमभिधत्से असिद्धविरोधव्यभिचारकालात्ययापदेशवि-
रहिततया प्रतीयमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्य्ययः स प्रकरण
सम इति एतदपि विचारासहं केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किं
प्रत्यनुमानप्रयोक्त्रा अथ प्रथमानुमानवादिना उभाभ्यामपि वा येन केन
चिद्वा । न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतापि दूषणान्तरापरिस्फूर्त्तौ
यद्ययं दोषं न प्रतिसन्धास्यति तदाभीष्टमेव अथ प्रतिसन्धास्यति
तदानीमन्यथापि ममास्फुरद्दोषान्तरस्य पराजये अनेन कक्षान्तरा
रूढ़ायां कथायां शाखान्तरं वा सङ्क्रमितुमवकाशमासादयिष्यामी-
त्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य मयि वदत्यसत्पक्षोऽपि निर्व्वहतीति लोके
प्रकर्षदर्शनार्थं कथमपि ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथाविधप्रतिहेतो
र्निर्व्वाहार्थमन्यानुयुक्तस्य प्रौढ़प्रज्ञस्य स्फुरद्दोषेणापि प्रतिहेतुना
सत्प्रतिपक्षीकरणदर्शनात् । तत्र परेण दोषानुद्भावने जयस्यापिभावात् ।
किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता तदानीमसम्भव
एव यतो विरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः स च कस्येति तदा निर्द्धार
यितुमशक्यतया प्रतिहेतावपि तत्संशयात् । अथ सम्भावना प्रतीयमा-
नता तथोद्भावनसम्भावना दूषयन्तो यदुच्यामस्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यम् ।
नापि द्वितीयतृतीयचतुर्थाः परबुद्धेर्दुरवधारणतया परस्यासिद्ध्यादि
विरहिणा बुद्धिरत्र भविष्यतीत्ययमेऽवधारयितुं प्रमाणाभावेनाशक्य-
त्वात् कथं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय व्युत्पादयेत् । प्रश्नान्तरञ्चात्र निरू
पयिष्यामः एतेनासिद्धिविरोधकालात्ययापदेशव्यभिचारवत्तया व्याप्ति

पक्षधर्म्मताविरहवत्तया च गृह्यमाणेन बोधितसाध्यविपर्य्ययः सत्-
प्रतिपक्षइति निरस्तम् । केनागृह्यमाणत्वमिति निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् ।
किञ्च सर्व्वेषामेवैषां पक्षाणां धर्म्मग्रादियाहकानुमानबाधितेपि
गतत्वादतिव्यापकत्वम् एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासे वा सत्प्रतिपक्षस्य
दोषत्वमपोढ़म् । अथोच्यते अगृह्यमाणविशेषेण बोधितसाध्यविप-
र्य्ययः प्रकरणसमइति । अस्तु तावत्केनागृह्यमाणत्वमित्यादिविकल्प
दोषाभिधानं यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेतस्तदा तद-
ग्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्व्वाव्याप्तिः । अथ हेतुदोषलक्षणो
विशेषोऽभिमतस्तदा धर्म्मग्रादियाहकानुमानबाधितेपि गतत्वादति
व्यापकता अगृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बोधितसाध्यविपर्य्ययत्वा-
त्तस्यापि तत्र हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाणविशेषत्वात् । न चागृह्य
माणपरमार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेणेति कृते निस्तारस्तथा सति
सत्प्रतिपक्षहेतुकः सत्प्रतिपक्षो न व्याप्यते । परमार्थतस्तिष्ठतीति च
दर्शनीयं न ज्ञेयमिति च महती प्रज्ञा । न चागृह्यमाणहेतुदोषहेतु
गुणरूपविशेषेणेति विवक्षिते निस्तारः व्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणा
सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सपक्षसत्त्वलक्षणोगृह्यतइति तद-
व्यापकतापत्तिः । अथागृह्यमाणव्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपविशेषे
णेति क्रियते तदा प्रष्टव्यं किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टं यदि यत्कि-
ञ्चिदपेक्ष्य तदा प्रसिद्धासिद्धग्रादिभावं हेत्वाभासमपेक्ष्य विशेषोगृ-
ह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तत्राव्यापकत्वम् । अथ प्रकृत
विरोधिनं हेतुमपेक्ष्य तदा लक्षणवाक्यमीदृशं पर्य्यवस्यति । व्याप्ति
पक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो यस्य विशेषो न गृह्यते
तेन बोधितो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसमइति ईदृशमप्येत-
द्वाक्यं विचारमर्हति तथाहि व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति मिलितस्य भङ्गा-
भङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणातिव्याप्तिः तत्र भङ्गाभङ्ग

रूपद्वयस्य च मिलितस्य विशेषपदसम्बन्धेऽभिप्रेते सर्व्वथा असम्भावितया सर्व्वाव्याप्तिः अपि चैवमस्य वाक्यस्यार्थोऽवक्तव्यः व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्म्मताभङ्गरूपः पक्षधर्म्मत्वाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो विशेषो न गृह्यते यस्य तेन बाधितो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसमः तथा सति परमाणुर्निरवयवो विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभावत्वाद्व्योमादिवदित्युक्ते परमाणुः सावयवो मूर्त्तत्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिबाध्युक्तेन परमाणुधर्म्मिग्राहिणोऽप्यणुपरिमाणतरतमादिभावः क्वचिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभाव त्वात् महत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः सदनुमानतयेष्टस्य पक्षधर्म्मताबलेन तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रमाणताङ्गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यात्। यश्चास्य सदनुमानतां न मन्यते तं प्रत्येवंप्रायाणि बहून्युदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः। न च सोऽपि तथास्त्येव तस्य धर्म्मिसिद्ध्यर्थमुपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात् तद्व्यवच्छेदार्थं स प्रकृतः प्रकरणसम इति कर्त्तव्यमिति चेत् तथाप्यनुपपत्तिः अत्र हि यदि यस्य न गृह्यत इति सम्बन्धस्तेन यत्सम्बन्धितया न गृह्यत इत्यर्थो विवक्षितस्तदा अव्यापकत्वं दोषस्तथाहि यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्यादिभङ्गः सत्प्रतिपक्षदशायामगृह्यमाणः तत्र नास्त्येव तल्लक्षणं नहि तत्र व्याप्त्यादिभङ्गो विशेषोऽपितु प्रकृतहेतुना सह साधारण एव। नन्वप्रकृतोऽसतो व्याप्तिभङ्गरूपविशेषस्यापि तावत्तत्राग्रहणमस्ति तद्द्वारेणैव लक्षणं तत्रापि भविष्यति तर्हि यत्र वादी स्वहेतुसाधारणं व्याप्तिभङ्गादिदोषं जानन् प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति परश्च परिहर्त्तुं न शक्नोति तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षता प्रसक्तैव स्यात् यत उत्कर्षविशेषवत्तया तेनासौ न गृहीतः उत्कर्षस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् तथाहि प्रतिहेतुवादिना तावद्विशेषवत्तयैव गृहीतस्तस्य तत्साधारणभावानुसरणात् अन्यथाप्तिसाधारणस्य चात्र पक्षमाणस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न 'प्रतिहेत्वाद्यभिप्रायेणागृह्य-

मायता पक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणतां तस्य दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः । यद्यसौ वादि हेतावपि दोषं पश्येत् तदा तमुद्भावयेत्तथा सति च तत्रैव कथासंक्रमः स्यात् सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्येति चेन्न यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र दोष मेव मन्यते । यदीदानीं सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतिज्ञातां विहाय दोषा-न्तरमुद्भावयामि तदापि प्रतिज्ञात्यागान्मम भङ्गोऽथ नोद्भावयामि तथापि प्रतिज्ञातदोषानिर्व्वाहान्मम पराजयः तदेवं वृथा दोषान्तर व्युत्पादनायास इति परान्वयं तूष्णीमास्ते तदा का गतिः । अथ यस्य विशेषइत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्बन्धस्तत्वाभिमतः तदा उक्तलावद्दोषो दोषान्तरञ्च स्यात् व्याप्तभङ्गादेर्व्विरुद्धार्थहेत्वोः साधारण्यास-म्भवादिशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः । यथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषवत्तयानु-द्भाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यविपर्य्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष इति एतदपि नोपपन्नं यदि परस्त्वदीयोऽयं प्रतिहेतुरित्थं भमव्याप्तिक इत्येवाभिधत्ते न तु मद्धेतुतोऽयं विशेष इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्व-व्युत्पादनादेव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात्तदापीत्थं सत्प्रतिपक्षता न निवर्त्तेत तथा सति च प्रतीयमानासिद्धयादिनापि सत्प्रतिपक्षी करणमिति साधु व्युत्पादितं सर्व्वानुमानानुकूलं स्यात् । किञ्च कस्मिन काले तथानुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितं यदि यदा प्रतिहेतूद्भावनेन परहेतुं दूषयति प्रतिवादी तस्मिन् कालेऽनुद्भावनं तदा पश्चादुक्तोऽपि प्रति हेतुदोषे पूर्व्वकालानुद्भावने प्रतीकारो न कश्चिदिति सर्व्वहेत्वा भासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानकथया । अथ प्रति वादिनाभिहिते यदा पुनर्व्वादिवचनावसर स्तदानुद्भावनमिष्टं तर्हि तत्क्षणमपि प्रत्यनुमानवादिनावधारणीयमयमत्र विशेषदोषं नोद्भाव-यिष्यतीति दोषशून्यत्वात् स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थं कथावधार-यितुं शक्नोतीति चेन्न उत्तमेण प्रतीतदोषेणापि सत्प्रतिपक्षकरण

सम्भवतीति तत्र परेण दोषेऽनुद्भाविते विजयस्य भवतीति । किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि स्वकीयहेतोः कथमयमवधारयेत् विरुद्धार्थयोः स्थावहेत्वोरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यं तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि तद्दर्शने तमेवोद्भावयेत् । को हि सचेता निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवतिष्ठते तस्मात् सदोषेऽपि दोषमपश्यन्नयं न स्वेनादर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्ह-मर्हतीति । अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्ष विशेषवत्त्वेनानुद्भाव्यतया सम्भाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः प्रकरणसमइति नैतदपि सुस्थम् । यद्युद्भावनकालात् पूर्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता तदा तात्कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोऽतिदेष्टव्यः अथोद्भावनस्य योऽवसरो भविष्यति तात्कालिकतया तदा सत्प्रतिपक्षताव्युत्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावाल्लक्षणाभावः । अथोच्यते यावत्सम्भावनानुवर्त्तते तावत्सत्प्रतिपक्षता किं सम्भावनायाः कालनियमगवेषणेन । नैवम् । एवं हि प्रतिहेतोर्दोषेऽनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता निवर्त्तते । तथाचेत्यङ्गारमेव वादी सत्प्रतिप-क्षतां परिहरेदिति साधु स्यात् । प्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृ-त्यैव तं सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षेप्तव्येति । नच स्वीकारादेव प्रतिहेतोः पराजयः स्यात् सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणात् स्वीकारे सति सम्भावनानिवृत्त्या तल्लक्षणकस्य सत्प्रतिपक्षस्यापि नि-वृत्तेः । तस्मात् स्वीकारोऽप्ययं परस्यानिष्टार्थं सिद्धसाधने परकीय साध्यस्वीकारवदुपाय स्वीकर्त्तुं न दोषायेति । यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्वहेत्वाभासत्वसंशयात् तदा क्वचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मयातु न गृह्यतइति ताभ्यां मन्यमानत्वात् । यदाह निश्चितौ हि वादं कुरुत इति । अथैषित्यादावर्ज्जिता संशयेन सत्प्रति

पक्षता स्यात् तदा सर्व्वत्रैव वादे सर्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निं-वारा । तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन बुद्धिमद्भिः शतशः शब्दनित्यत्व वादिजयात् शब्दनित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववादि जयात् द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदनुमानमित्यर्थतो दोष संशयस्य दुर्निवारत्वादिति ।

प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययादिष्टः पृथक् । तद्यथा बाधित विषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणम् । तथाहि बाधितविषयत्वं किं विवक्षितं न तावद्बलवता बोधितो विषयविपर्य्ययो यस्य तत्त्वम् यथा श्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वात् । तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमानुमान विषयविपर्य्ययबोधकस्य पक्षधर्म्मतादिबलसम्भवात् । अथ बलवतेत्य-धिकबलेनेति विवक्षितं तदापि केवलव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे गतत्वादतिव्यापकं तत्रान्वयव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सपक्ष सत्त्वलक्षणबलाधिक्यसम्भवात् । किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात् प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाव्यभिचारिज्ञानकारणत्वमात्रं बलम् अनुमानस्य तु पक्षधर्म्मत्वादिभूयिष्ठं बलमिति । अथ मन्यसे अन-न्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षितं चेदमुच्यते तेनानन्यथासिद्धेन बोधितो यदी-यसाध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति । मैवम् । तथापि वस्तुतोऽनन्यथासिद्धेन सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वम् । किञ्चान्यथेत्यन्येन प्रकारेणेत्युच्यते अनन्यथेति चानन्येन प्रकारेण यस्मादन्यत्वं तेनैवे-त्यर्थः सम्पद्यते । तथाच वक्तव्यं तदन्यताप्रतियोगीति प्रामाण्यं तदिति चेत् अहो दुर्व्वैदग्धी भवतः प्रामाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्याद्योऽन्यः स येन भवति तेन प्रकारेण यः सिद्धः प्रतीत उत्पन्नो वा तेनेति ब्रुवा-णस्य तथापि प्रामाण्येन बोधितविपर्य्ययो विषयो यस्य स कालात्यया-पदिष्ट इति न इदं रजतमिति शुक्तिं विषयीकुर्व्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमिति प्रमाणेन बाध्यमानेऽपि हेत्वाभासविशेषलक्षणं गच्छदति व्यापकतामापद्येत । एवं बाह्यविषयिण्यामिच्छायामपि गच्छेत् प्रमा

णेन बाधितो यदीयविषयस्यान्यथाभावः स हेतुः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न यदि मुख्यार्थो हेतुशब्दः तदा हेत्वाभासत्वव्याघातः अथ मुख्यार्थस्तदा कोऽस्यार्थः यत्रैष व्यवस्थाप्यतइति सोऽभिधातव्यः प्रमाणेन बाधितो यदीयविषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न यद्ययं हेत्वाभासत्वानिश्चयः तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्। अथ कालात्ययापदिष्टत्वे अनिरूपितएव हेत्वाभासत्वनिर्णयस्तदा ततएव दुष्टत्वसिद्धेः कृतं पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यासेनेति। तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत् सामुद्रिकप्रामाण्येन पुनर्म्मर्हदेतदलक्षणं कालात्ययापदेशस्य येनास्य नाम हेत्वाभासभेदपदेऽपभ्रंशः प्रसाधितः। अथ ब्रूषे हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं हेतुसदृशतया प्रतीयमानत्वं ननु हेतुदोषवत्त्वमिति। मैवम्। हेतुना तुल्यताग्रहे हेतुत्वावगमं विना न शक्यप्रतिपत्तिः सादृश्यस्य भिन्नाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतेः। अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वापातात्। ततश्च हेतुरूपवैकल्यस्यावश्यप्रत्येतव्यत्वे प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः प्रमाणेन बाध्यमानो यदीयपक्षव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्टइति चेन्न आश्रयासिद्धव्यापनात्। आश्रयासिद्धव्यतिरिक्त इति विशेषणीयमिति चेन्न विशेषणाद्यसिद्ध्याश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णं कालात्ययापदिष्टोदाहरणमेवं न व्याप्येत। प्रमाणेन बाध्यमानो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्टइति चेन्न प्रत्यक्षाभासव्यापनात्। तत्रापि हि साध्यस्य ज्ञाप्यरूपस्य व्यतिरेको बाध्यतएव प्रमाणेन प्रमाणेन बाध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्टइति चेन्न प्रमाणेन बाध्यमानाभावस्य प्रकृतहेतुव्यापकत्वासम्भवात्। प्रमाणेन बाध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्याभावः स कालात्ययापदिष्टइति चेन्न स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात् तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञातस्याभावात् शब्दस्य परार्थत्वात्। प्रमाणेन बाधितो यदीयसाध्यस्य पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स काला-

त्ययापदिष्टइति चेन्न तथाभूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन मुख्यपक्षत्वा सम्भवात् । पक्षाभासनिविष्टत्वे सतीति तु क्रियमाणे पूर्वं पक्षाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षयोः पृथक् हेत्वाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषवद्दोषो द्रष्टव्यः । पक्षत्वाभिमतांशभूतस्येति च क्रियमाणे प्रष्टव्यं किं पक्षत्वाभिमतत्वं किमु पक्षतयाभ्युपगम्यमानत्वम् अथ तत्तया प्रमितत्वम् उत प्रत्यक्षतया प्रतीतत्वम् । नाद्यः दूषकं प्रति तदसम्भवात् तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात् । अनुमानवाद्यपेक्षयापि नियमाभावः सदनुमानापरिस्फूर्त्तौ मन्दप्रज्ञेन पक्षाभिमानभृता च मयि वदति स्फुटदोषमपि कोदूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात् । तथानुमानवादिना पक्षत्वाङ्गीकाराभावेन तथाभूतबाधितानुमानाव्यापकमिदं लक्षणं स्यात् । नच पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थइति युक्तं तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः । न द्वितीयः पक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्ययापदेशानवकाशात् । नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्टइति अस्य वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात् ततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात् तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणात्मनोऽभावः यदि च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकबोधनं नास्ति तदास्यैव लक्षणविभागस्याभावाल्लक्षणाभाव इति नित्यमसत्स्वव्यवस्थितेन लक्षणेन लक्ष्यं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञोभवान् । नच वैशेषिकप्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थापि पक्षप्रतीति स्तत्काले सम्भावनीया तदीयसाध्यव्यतिरेकावगमनिवर्त्तनीया हि सा तत्साध्यव्यतिरेकावगमस्य पूर्व्वतरमेव भूत इत्यवश्यमभ्युपगम्यम् । अन्यथा प्रमाणेन बोध्यमानत्वं कथं साध्यव्यतिरेकस्य

तदावगम्येत। नच वाच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवतीति किन्तूपलक्षणम् उपलक्षणेन चासतापि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्त गृहस्य व्यवहारिकाल इति यतस्तेनोपलक्ष्यगृहे स्वाभाविको विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले तेन काकवत्ताऽभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः नतु तथाप्यसत उपलक्षणस्य कारणत्वम् अत्र तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगतत्वम् अनुगतञ्च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्षयामहे अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्त्तमाने लक्षणात्मके साधने विशेषणा सिद्धिर्दुर्निवारा। एतेन पूर्व्वशङ्कितस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यव-च्छेदार्थमुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य करणं दूषित प्रायम्। अथ मूखे प्रमाणेन बाधिते यदीयसाध्यस्याभावः स प्रत्य-क्षाभासातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट इति नैतदपि सुस्थं शब्दोपमाना भाससाधारण्यात्। तद्व्यतिरिक्त इत्यपि विशेषणीयमिति चेत् एत-दपि विचार्य्यतां किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासादि-भ्यो वैधर्म्यं किञ्चित् अथवा स्वरूपभेदः अथवान्योन्याभावः। न ताव दाद्यः तद्भेदकस्य धर्म्मस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। नापि द्वितीयः स्वरू-पस्य परस्परव्यावृत्ततया लक्षणानौपयिकत्वात्। नापि तृतीयः व्यतिरिक्तत्वस्यान्योन्याभावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भावेन तद्व्यव-च्छेदानुपपत्तेः। ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमन्योन्याभावस्वरूपं विशेषण-मस्माभिरुपात्तं किन्नाम प्रत्यक्षाभासादिभ्यो व्यतिरिक्तत्वं नच प्रत्य-क्षाभासादयः स्वात्मभ्य एव भिन्नास्तत्कथमुक्तप्रसङ्गस्यावकाशः। अव-गतमिदं त्वद्विवक्षितं किन्तु तदेव विचार्य्यते किं प्रत्यक्षाभासादिभि-र्विशेषितोऽसावन्योन्याभावस्त्वयोच्यते उत तैरुपलक्षितः यं प्रत्यक्षा भासादिष्वप्रसक्तं मन्यसे। आद्यस्तावन्न भवति न हि प्रतियोगिरूप विशेषणसहितोऽभावः क्वचिदप्यस्ति ततस्तादृशस्य विवक्षितत्वे सर्व्वा व्याप्तिः। द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिरुपलक्षणैर्यदुपलक्ष्यमन्योन्या-

भावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु बाधितानुमानेषु च साधा-
रणमिति कथं नोक्तप्रसङ्गः अन्यदस्तु सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगी-
त्वभावस्यासन्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये व्यावृत्तबुद्ध्याधानाविरोधात् वि-
शेषणम्भवतीति चेत्। अयुक्तमेतत् विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमि-
ष्टोपात्तं तच्च विशेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति तथा सति विशेष्य
स्वरूपमेवोच्यतां वृथा विशेषणपदोपन्यासः तदनुपन्यासे चान्योन्याभाव
वक्ष्यमाणमुपन्यस्तं भवेत् तच्च प्रत्यक्षाभासादिष्वव्यवच्छेद्यस्यापि संग्राहकं
ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावादधिकं किञ्चिद्वाच्यं तद्विशिष्टमुपन्यस्य-
ताम्। स च यदि प्रतियोगी तदीयोऽभिधीयते तर्हि तस्याभावात्त-
दानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः। विशेष्यमात्रं परिशिष्टं तच्च केवलमति
प्रसक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहारप्रवर्त्तनकाले विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदन-
भ्युपेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्त्तुमशक्या। अतः प्रतियोगी नाभावस्य
विशेषणं भवितुमर्हति उपलक्षणन्तु स्यात् तत्र चोक्तमेव। नचान्यो-
न्याभावएकोन भवति भिन्नप्रतियोगिकौ द्वावभावौ तौ तथा च प्रति-
योगिलक्षितं तत्स्वरूपम् अन्यदेवेति सिद्धान्ताविरोधि नच युक्तम्
उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एकात्मतायाश्च भेदवि-
रोधएव। ततश्च येन रूपेण प्रतियोगित्वं तेन रूपेण भेदानवकाशात्
भिन्नप्रतियोगिकता कुतोऽन्योन्याभावस्य। येन च रूपेण भिन्नता तेना
न्योन्याभावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनोः। ननु वस्तुतस्तयोरेक
त्वाभावात्कथमेकतया प्रतियोगित्वमन्योन्याभावं प्रति घटेत वस्तुनोः।
यथा वस्तुनोभूतलसंसर्गाभावेपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया संसर्गाभावं
प्रति तत्र यथान्यद्भूतलसंसृष्टतया दृष्टं तथात्रापि ताविव सप्रकार
भेदौ तदात्मानौ दृष्टौ सोऽयं त्वद्दर्शनाभिप्रायेणास्माकं निर्व्वाहार्ह
इत्यास्तां विस्तरः। अपि च घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन
चोभयकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति। अत्र तु प्रत्यक्षा

भासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिना एककोटितास्तु नाम यत्तु प्रत्यक्षाभास त्वादिभ्यो व्यतिरिक्ततया प्रतिपत्तव्यं तस्य केन रूपेणैककोटीकरणं न तावत्प्रतिव्यक्तिभिन्नेन स्वरूपेण तेषामनन्ततया बुद्धिस्थीकर्त्तुमशक्यत्वात्। नापि यद्रूपेणात्तं विशेष्यं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वेन विशेषणेन विशेषणीयं तद्रूपकोड़ीकृततयैवान्योन्याभावनिरूपणमिति युक्तं तस्य स्वरूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसंग्राहकतया कोटिद्वैतभङ्गापादकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणे विरोधित्वात्। तस्मात् स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा कोटिद्वयं व्यवस्थापकमप्रतिसन्धाय अन्योन्याभावव्यवस्थापनमशक्यमिति स्थिते स्वरूपभेदपक्षस्येह दूषितत्वाद्धर्मभेदः कश्चिदास्थेयो नचासौ वक्तुं शक्यः शक्यत्वे वा तमादायैव लक्षणव्यवस्थितिरस्तु कृतमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वकुयुक्त्या। तदनेन न्यायेनान्यथा प्यतिप्रसङ्गुदाहरणान्यत्वेन व्यावर्त्तनं लक्षणवादिनोभयस्य शरण मक्लं निरसनीयम्। अतएव भेदकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निरूपमित्यभिप्रायेण तत्तदन्यत्वे सतीति विशेष्यमाणं वैशेषिकहेतुं नैतदेवं येन येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे सति प्रमेयत्वादिति सत्प्रतिपक्ष हेतूपन्यासादुपहसन्ति सन्तइति।

इति खण्डनखण्डखाद्ये प्रमाणतदाभासखण्डनं

प्रथमः परिच्छेदः।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

ननु यदि दुर्लक्ष्या हेत्वाभासास्तर्हि निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञा
हान्यादीनि बाधकानि भविष्यन्ति । नैवम् । का पुनः प्रतिज्ञाहानिः ।
स्वीकृतोक्षपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणम् । तथाहि झटिति
सम्भरणे अनिग्रहस्थानेपि गतत्वेन परदूषितेत्यपि विशेषणीयत्वात् ।
किञ्च स्वीकृतेत्यनेनाभीष्टमात्रं वाभिधीयते अस्तित्वेनेष्टं वा । आद्ये
केनचिद्रूपेणेष्टस्य रूपान्तरेण त्यागः क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः ।
स्वीकारपूर्व्वकोऽस्वीकारस्त्यागः न रूपान्तरेण तत्र तत्स्वीकारः तत-
स्त्यागएवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्गइति चेन्न स्वीकारस्यापि परि-
त्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थं तत्त्यागेपि च नाद्यद्वितीयौ अस्तित्वे
नेष्टस्य रूपान्तरेण सर्व्वेणैवानिष्टत्वसम्भवात् । संयोगाद्यव्याप्यवृत्तिता
वादिपक्षे चैकस्यैव संयोगस्यास्तित्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात्
एवञ्च कालदेशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेपि प्रसङ्गोद्रष्टव्यः ।
तस्यैव तदैव तत्रैव तेनैव तथैवेष्टत्वानिष्टत्वे विवक्षिते अत्रेति चेत्
एवं तर्हि कालमभ्युपगम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानि र्न स्यात् तत्र
त[illegible]विशेषणाभावात् । नहि कालः कालान्तरमात्मानमेव वाध्या-
स्त[illegible]ले तदेति विशेषणप्रतिक्षेपे अन्यत्र प्रक्षेपे लक्षणैकताक्षतिः ।
कालं प्रति च प्रतिज्ञाहानेरदोषत्वे तद्वदन्यत्राप्यदोषत्वापातः यदैव
स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च । तदेति तत्कथाकालो विवक्षितइति
चेन्न तच्छब्दस्य व्यक्तिपरत्वे लक्षणाननुगमः वादादित्वेन साम्ये कदा
चित्तद्विपरीतवादान्तराकरणप्रसङ्गः । एवं तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य
द्रष्टव्यम् । उक्तेति पदस्य चापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य विरुद्धन्यायेना
समर्थविशेषणत्वम् । एवं सर्व्वनिग्रहस्थानेषु द्रष्टव्यमिति संक्षेपः ।

प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेन च किं संगृह्यते प्रतिज्ञान्तरादीति चेन्न प्रतिज्ञान्तरमेव न निरूपयितुं शक्यते। तथाहि स्वोक्तस्य परदूषितस्य साध्यभागस्य पूर्व्वानुक्तविशेषणवतोऽभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्यलक्षणं तथाहि यत्र वादिना प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागोऽभिहितः परेण निर्विशेषणांशस्यमादूषितः ततो वादी प्रथमाभिहितं सविशेषणमेवोपन्यस्येदृशं मयोक्तं न तु निर्व्विशेषणमतो निरनुयोज्यानुयोगोभवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते तत्रापि गतत्वादतिव्यापकमेतत्। पूर्व्वानुक्तविशेषणवत्त्वं तत्र नास्ति तत्प्रथमतिव्याप्तिरिति चेन्न प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य पूर्व्वं स्थितत्वात्। विशेष्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत् किमायातं तावता विशेषणानुक्त्यतिप्रसक्तस्य। विशेष्योक्तिकाले विशेषणानुक्तिर्व्विवक्षितेति चेन्न एककर्तृकाया वाचो युगपदसम्भवेन सर्व्वत्र तथाभावस्यैव भावात्। विशेष्योक्तेरनन्तरकालइति चेन्न नीलोत्पलमित्यादौ पूर्व्वनिपातितविशेषणे तदभावात्। विशेष्योक्तेरव्यवहितपूर्व्वकालइति चेन्न उत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात्। अव्यवहित इति चेन्न बहुविशेषणके विशेष्ये तदभावात्। विशेषणाभिधानोचितकालइति चेन्न नानाविशेषणके विशेष्ये क्रमकल्पितत्वात्तेषां क्रमेणाभिधीयमाने य एकविशेषणाभिधानकालः सोऽपरेषामपि विशेषणाभिधानानां योग्योभवत्येवेति तदान्येषां क्रमभाविनामभावात्सैवातिव्याप्तिः। सर्व्वस्मिन् योग्यकालइति चेन्न दूषणानन्तरकालस्य [illegible] कालत्वाभ्युपगमेऽव्याप्तिः दूषणपूर्व्वकालस्य तथाभिमतत्वे च दू[illegible]न्तरभाविन्या विशेषणोक्तिव्यक्तेस्तदानीमभावात् पूर्व्ववदतिव्याप्तिः। सर्व्वस्या सजातीयाया विशेषणस्योक्तेरभावोविवक्षितइति चेत् तद्व्यक्तीनामभावप्रतियोगिभूतानां सर्व्वासां पृथक् पृथक् प्रमाणेन केनापि अज्ञातानां प्रत्येतुमशक्यत्वात् अभावानिरूपणेन लक्षणस्याज्ञानासिद्धिप्रसङ्गात्। सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तयः प्रतिभान्तीति निरस्तमनुमानावसरे। एतेन पूर्व्वमविशिष्टस्योक्तस्येति विशेषणं प्रत्युक्तमिति

निरस्तम् उत्तरकालवाच्यविशेषणकविशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वस-म्भवस्य दर्शितत्वात्। किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्त्वा भवता यदि विशेषण मिदं प्रक्षिप्यते तदा चेत्वन्तरं भवतोपि स्यात्तथापि तदभावे वा ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम्। अथ प्रथममेवेदं विशेषणमुपादाय ब्रवीषि तथाप्यथापि [illegible]मं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्य भ्रमेण झटिति सम्बरणान्निर्विशेषणेऽभिहिते परेण दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो नैवं प्रतिज्ञान्तरं स्यादित्यथापि स्वपरसाध्यपूर्वपदानां विवेचने व्यक्तौ मतमादथापिञ्च प्रकरणादिलभ्यतया प्रागनुक्तस्य भ्रान्तपरदूषितस्य प्रकरणलभ्यस्य विशेषणवचनयानुवदतोपि सदादे प्रसङ्गः। अनुक्तस्थाने चाप्रतिपादितकरणेपि दोषः परस्मिन्नज्ञातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्ते रित्यादि स्वयमूहनीयम्। प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किमिष्टम्। प्रतिज्ञाविरोधादिति चेन्न यत्रएककर्तृकैकवाक्यांशयोर्मिथो व्याघातः साध्यविपरीतत्वापत्त्योद्भावनानपेक्षोद्भावनः प्रतिज्ञाविरोध इत्येतदलक्षणम्। तथाहि भूतले घटोनास्तीत्यादावपि गतत्वेनातिव्यापकमिदम्। वचनयोर्हि व्याघातोऽन्योन्यविरुद्धार्थत्वं तच्चेहास्ति घटोऽस्तीत्यंशस्य घटसत्त्वबोधकत्वात् न ञारकस्य च तन्निषेधकत्वात्। अन्ययुक्तमिदमुच्यते नहि घटोनास्तीत्यत्र घटोपि विधीयते घटनिषेधोपि येन मिथोव्याघातः स्यात् किन्तु घटोनिषिध्यते घटनिषेधएव तु विधीयतइति यावत् तत् कुतोव्याहतिरिति चेत् नैवं घटइत्यस्य तावदंशस्य घटविधिबोधकत्वं नास्तीत्यस्यापि तत्प्रतिषेधार्थत्वं भवतापि मन्तव्यम्। यदि त्वेवं नाभ्युपैषि तदा तयोरविरुद्धार्थतया घटस्यापेक्षितनिषेधस्य भूतलाश्रितं द्वयमस्य वाक्यस्य बोधनीयं स्यादिति तस्माद्धि भिन्नएव घटइति तत्प्रतिषेधएव च नेति किमेतावेककर्तृकवाक्यांशौ न भवतः परस्परविरुद्धार्थाभिधायकौ वा न भवतो येन लक्षणमिदं भवतस्तत्र न गच्छेत्। न मिथो विरुद्धत्वमात्रं मिथोव्याघातत्वं किन्त्वेकदेशकालादौ विरुद्धार्थयोर-

क्षितम्। नच नास्तीत्यनेनैककालादौ विधिनिषेधौ वर्त्तमानौ बोध्येते इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात् देशकालाद्यनन्तर्भावे विरोधस्यैवानुपपत्तेः। किञ्च यद्येकदेशादौ विरुद्धास्तित्वं प्रामाणिकमभ्युपैषि तदा विरुद्ध शब्दस्तवायमन्य एव सामयिकार्थः कश्चित् प्रमाणेन तथाभूतस्य ग्रहणा देव विरुद्धत्वाभ्युपगमप्राप्तेः। अथ प्रामाणिकं तदभ्युपैषि तदा अप्रा माणिकं मिथोव्याघातकत्वं क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः। अथ मन्यसे यथा परेणाभिधीयेते अर्थौ तथा मिथोव्याघातकाविति ब्रूमः तत्र च प्रमाणं प्रसरत्येवेति न कथमपि प्रमाणप्रवृत्तौ विरोधभावापरि- भाषामात्रत्वापत्तेः यथा परेणोक्तोऽर्थः तथा मिथोव्याघातकइत्यपि क्वचिन्मिथोव्याघातकमर्थमप्रमाय न वक्तुं शक्यम्। प्रसज्यते मिथोव्या घातो न प्रसाध्यतइति चेन्न क्वचिदप्यप्रमितस्य प्रसञ्जयितुमपि भवतोऽ शक्यत्वात्। मा प्रमायि अप्रमायैव तद्व्यवहारइति चेन्न क्वचिदप्यप्रमि तमाभासमात्रोपस्थितं क्व नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तैवातिव्याप्ति रावर्त्तते। अनेकत्र प्रमितनियतयोरेकत्र प्रसञ्जनमिति चेन्न प्रसञ्ज कस्य तद्द्वयैकत्र स्थितिनियतताप्रमितावविरोधस्यानेवम्भावे वा ना- पादकत्वस्यापत्तेः। एकैकव्याप्याभ्यां पृथक् पृथक् तद्द्वयापादनमिति चेन्न एकैकमव्याघातात्। अर्थाद्द्वयं स्यादिति चेन्न अर्थापत्त्यर्थत्वेनैवा व्याघातात्। अर्थापादनं न साधनमिति चेन्न मिथोविरोधित्वेन तर्का भासत्वापत्तेः। इष्टापादानाच्च मिथोव्याघातात् कथं तथा स्यादिति चेन्न तद्द्वयधर्म्मकत्वात् व्याघातापत्तेर्धर्म्मिणि प्रमाणापेक्षायामव्याघातात्। एवमादीनां दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तवापि सर्वमिदं सुवचमिति चेन्न तवाप्यन्यत्र दोषोऽयमापद्यतइति प्रतिबन्दीग्रहकृतः किं परपक्षे दोषापादनमात्रं विवक्षितम् उत यत्त्वया तत्र समाधिरभिधेयः स मयापीत्यभिप्रायात् स्वपक्षे समाधिः। न तावदाद्यः अप्रस्तुतत्वात् परोक्तदोषानुद्धारे तावतैव कथायास्त्वद्दण्डस्य वा पर्य्यवसानात् निग्र- हापरिहारावधित्वात्तयोः द्वितीये तु स एवाभिधीयतां का नोहानिः

भवता तावदभिधीयतां कस्तत्र समाधिः ततो मयाप्यभिधेयइति चेन्न मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वात् नहि मया स्वपक्षसाधनं त्वयाच तद्दूषणं प्रकृते वक्तुमारब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षोनिर्व्वाह्यः तद्दूषणञ्च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्त्तते। ईदृश्यि च कथा विश्रामे मत्पक्षसमाधानाय मां पर्य्यनुयोक्तुं भवतः कुतोऽधिकारः अथ विशेषत स्तन्निष्टङ्कने किं प्रयोजनमस्ति तावदेतादृशि चोद्ये परिहारो यस्त्वयापि स्वपक्षेऽसौ स्वीकार्य्य इत्याशयस्ते सोऽपि न युक्तः नहि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तावता त्वत्पक्षेपि तेन भवितव्य मित्यत्र किञ्चिदपि प्रमाणमस्ति। साम्यादेवमिति चेन्न वैषम्यस्याव-श्याभ्युपेयत्वात्। यदि तद्रूपमसाधारणं स्वरूपमादाय मद्दर्शनं प्रति तत्त्वसिद्धान्तं वा तत्र समाधिः स्यात् अत्र च त्वत्पक्षे तदभावान्न स्यात् तथा सति साम्यमात्रात्कथं समाधिरसावत्रापीति निश्चेतुं शक्यते। कोऽसौ तत्र विशेषइति चेन्न मया साम्प्रतं तदभिधान-स्याप्रस्तुतत्वमित्युक्तत्वात्। चोद्यसाम्यात् समाधिसाम्यमिति चेन्न दूष्यगतविशेषभावाभावविशेषितत्वादिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् यथा सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येपि सत्तायां तदभ्युपगमे अनव-स्थया तदाश्रये च तदभावेन एवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति। किञ्च परोद्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिबन्द्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य को-ऽभिप्रायः। किं यदिदं दोषतया परेणोद्भावितं तददूषणम् अदू-ष्येपि गतत्वात् उत दूषणं तदा दोषत्वस्यावश्यपरिहारात् परिहा-रेपिवा तस्यासच्छत्वप्रसङ्गात्। यद्येतद्दूषणं कथं तस्य दूष्यत्वेन वादिनाङ्गीकृतेपि प्रतिबन्दीस्थाने गतमिति चेन्न यद्येतददूषणं कथं दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि दीयतां दृष्टिः। नियामकाभावे तस्य तदीयदूषणत्वे सन्देहः पर्य्यवसितइति चेत् अस्तु दोषत्वसन्देहेपि भव-दीयसाधनस्यासाधकत्वात् सन्दिग्धासिद्धवत् किञ्च यस्तवायतोऽस्य दोषत्वसन्देह स्तत्तत्रएवमन्यत्रापीति तत्राप्यसिद्ध्यादेरदूषण

त्वमेव स्यादितीयं प्रतिबन्दी दुरुत्तरा वादिनेति । नापि द्वितीयः तथा ह्युभयवादिसम्मतादूष्यत्वं धूमानुमानादिकं यदि प्रतिबन्दी करोति परवादी तद्दर्शनेऽन्यत्र क्वचिदप्येतदसिद्ध्यादिकं नोद्भावनीयं परसाधनेषु तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्द्याभयादित्येवं मयापि सुग्रहैव तं प्रतिबन्दी त्वयापि शक्यतएव पठितुं यश्चोभयोः समो दोष इत्यादि । अथ यं विशेषमादाय प्रतिबन्दी स्यात् तस्मात्तस्यानु-द्भावनं नतु सामान्यतएवेति चेन्न तत्र विशेषे प्रतिबन्द्या त्याजितदुष्टत्वे मतत्वात्तल्लक्षणमेव नेति स्यात् विशिष्य तद्विशेषत्याजने च वादेऽस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्द्या । अथ मदभ्युपगमाना-भ्युपगतादूष्यत्वं किञ्चित्पदार्थं प्रतिबन्दीकरोति तदेतदुक्तं तेन स्यात् इह नेदं दूषणं वक्तव्यमित्यभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टभङ्ग प्रसङ्गादिति । तन्न इदमिह दूषणं वक्तव्यमनभिधानेऽस्यैवानिष्टस्य परसिषाधयिषितस्य सिद्धिप्रसङ्गादित्यभिधानानुकूलाया अपि प्रति बन्द्याः सम्भवात् । नन्वेवमेवास्तु तथा चाभिधानेऽनभिधाने चोभयतः-पाशा प्रतिबन्दीरज्जुर्भवतएव दुर्निवारा स्यात् । नैवम् । मिथोविरु-द्धायाः प्रतिबन्द्यास्तर्काभासत्वात् मिथोविरुद्धत्वस्य तर्कदूषणत्वात् । सत्प्रतिपक्षानुमानवत् द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकसूत्रे च "प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत्" इत्यत्रापादितदृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्यवस्थितं पूर्व्वपक्ष वादिनं निराकर्त्तुमाचार्य्यः समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात् । अभ्युप गतं तावद्भवता नास्त्यत्र दृष्टान्तोऽस्तीति गुणप्रद्योतकरो यश्चोभयो रित्यादि वदतो भट्टस्य प्रतिभटीकर्त्तव्यः तत् किं प्रतिबन्द्यादिदूष-णान्न भवत्येव नन्वेवं भवतोऽपसिद्धान्तः स्यादिति चेत् तर्हि दर्शयाप-सिद्धान्तस्य लक्षणम् प्रकृतसम्बन्धतया वाच्यात्रापसिद्धान्ते भवतः किमिति नापसिद्धान्तः स्यात् । सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽप सिद्धान्तः प्रतिबन्द्यादि च भवता सिद्धान्तत्वेनाभ्युपेतं ममेदं दर्शन-

माश्रित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषस्याभ्युपेतत्वात् दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्मकत्वात् तेषु पदार्थेषु प्रतिबन्दीदूषणादेः प्रविष्टत्वादिति चेन्न लक्षणमेव तावदपसिद्धान्तस्य नोपपद्यते स्वसिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । स्वसिद्धान्तस्तथापेक्षितइति चेन्न विशेषणपूरणमन्तरेण तदलाभात् अन्यथा सर्वत्र विशेषणोपादानप्रयासवैयर्थ्यं स्यात् । एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तस्तथा निरनुयोज्येऽपि स्वसिद्धान्ते प्रवृत्तो हेत्वादौ विशेषणोपादानदर्शनात् । परसिद्धान्तहेतूनाञ्चानुपात्तविशेषणानामनैकान्तिकीकृत्य बहुशो भवच्छास्त्रे दूषितत्वात् प्रथमं स्वशब्दं विशेषणमनुपादाय दूषणभयेनेदानीन्तत्करणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथममविशेषणं साधकभागमभिधाय पश्चाद्विशेषणवत्तद्वचनम् । किञ्चैवं लक्षणमभिदधानस्य भवतोऽप्राप्तकालतापातः अप्राप्तकालोऽवयवविपर्य्यास इति लक्ष्यमभिधाय हि लक्षणाभिधानं युक्तं तस्य च भवता विपर्य्यासः कृतः एवमेवाभ्युपगमे भवतएवापसिद्धान्तात् । यस्तु प्रथमतएव सविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनुपात्तविशेषणपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः । मदीयो हि सिद्धान्तः स्वसिद्धान्तएव मम अत्र वाक्येऽभ्युपगमपदश्रवणात् अभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य यः स्वकीयः स स्वशब्दार्थः पर्य्यवस्यतीति चेन्न ममाभ्युपगन्तृत्वात् मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यतएव । विपरीताभ्युपगन्त्रपेक्षितइति चेन्न अविशेषात् । सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तेति चेन्न तथाप्यविशेषात् ममापि त्वत्सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तृत्वात् । स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता तथापेक्षितइति चेन्न नूनमतिप्राज्ञोऽसि यत्स्वपदमभ्युपगन्ता विशेषयितुं प्रवृत्तोऽभ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वारा विशेषयसि परस्पराश्रयादपि न बिभेषि स्वपदेपि साधारण्यप्रत्यवस्थानं परोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति च न प्रतिसन्धत्से । यस्य यः सिद्धान्तस्तेन

तत्परित्यागोऽपसिद्धान्तस्त्वदीय इति चेत् । नैवम् । यस्य यः सिद्धान्त इति पुरुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वे असाधारण्याद-व्यापकत्वं लक्षणदोषः । यस्येति सिद्धान्तसम्बन्धिन इत्यर्थे तेनेति सि-द्धान्तसम्बन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् । तथाहि सिद्धान्तसम्ब-न्धिनो मम यः सिद्धान्तः तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागो ऽस्त्येव । त्याग एव तस्य नास्ति मया परिगृहीतविषयत्वात् त्यागस्येति चेन्न यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयतानियमः अथ स्वीकृतस्यास्वीकारस्तदा मया स्वीकृतस्य भवता अस्वीकारो भवत्येव तथेति विशेषो नास्ति । अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः सोऽपि न तेनेति स्वीकर्त्रेत्यर्थे ममापि स्वीकर्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य भवता स्वीकारे तवापसिद्धान्तापातः । एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसि-द्धान्त इति चेन्न एकेनेति यद्येकसंख्यायोगिनेति तदा मम यथैकसंख्या-योगित्वं तथा तवापीति स एवापसिद्धान्तापातः । अथैकेनेत्यभिन्नेनेति तथापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च समानम् अन्यथास्मादभिन्नत्वं न मम न वा तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः । अथ स्वीकर्त्तुरस्वीकर्त्तृतो न भिन्नत्वं तदायमर्थः स्यात् स्वीकर्तृतो न भिन्नेनैकस्य स्वीकृतस्या-स्वीकारोऽपसिद्धान्तः तथा च स एव भवतोऽपसिद्धान्तः मया यदी-याङ्गीकारः किञ्चित्स्वीकर्त्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्तृत्वात् एते नैकस्यैकेन स्वीकारास्वीकारावपसिद्धान्त इत्यपास्तम् मिलितयोरावयो रपसिद्धान्तापातात् । अथ तत्स्वीकर्त्तुरेव तदस्वीकर्त्तुरभिन्नत्वमेक शब्देनाभिमतं तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते अस्वीकारविषयस्य तदा स्वीकर्त्तुरन्तरस्वीकारविषयस्य भवता किञ्चि-त्स्वीकर्त्रभिन्नेनास्वीकारविषयतया अस्वीकारविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात् । एकेन स्वीकर्त्रा न तु भि-न्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षिताविति चेन्न एकेन स्वीकर्त्रेत्येतदेव विवे-चयन् भूयस्तदाकर्णनभिक्षिततद्दूषणमयाव्याख्यायापत्त्या कथय कथं

न घनसमयसमागमोदीयमानतरलतरतरङ्गिणीवेगिसमविवर्त्तं किं-
र्व्वर्ति तावत्त चक्रचङ्क्रमणमात्मकदम्बविडम्बनामनुभविष्यसि । स्वी-
कृत्यास्वीकारः स इति चेन्न कार्यविवेचनेनोक्तबाधापातात् । अस्वी-
कृत्य स्वीकारे च तदभावापत्तेः । किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तरि यदप-
सिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमतापसिद्धान्तदूषणाभावे वा-
दिनि उतान्यथाभूते । आद्ये पूर्व्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तेऽप्यनेन त्युक्ता-
शक्यते तत्र किं वक्तव्यं न तावन्न वक्तव्यमेव किञ्चित्पूर्व्वसिद्धान्तत्या-
गादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादिति युक्तम् अपसिद्धान्ते तत्परि-
हारस्य दूषणत्वान्यतरासिद्धेः तेनाभिहितत्वात् । अन्यथा स्वाभि-
प्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव कथां विच्छिन्दानो विजयेत परासिद्धिपरिहारं
नापेक्षेतेत्यनसिद्धावप्यसिद्धिमुद्भाव्य परं पराजित्याप्रत्यूहं गच्छन्
प्रतिष्ठेत । निगृहीतस्य तस्यापराभिधानमनादरणीयमेवेति चेन्न
अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरिहारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् तथा
प्यनादरणे ऽनसिद्धावसिद्धिमुद्भाव्य पराभिधीयमानमसिद्धिपरिहार
मनादृत्य विजयेतैवेत्युक्तम् । अथ मन्यसे मध्यस्थेनैव तद्विचारणीयं
किमनसिद्धावनेनासिद्धिरुक्ता अनपसिद्धान्ते वापसिद्धान्तः एतद्विचा-
र्य्यते नैव जयपराजयाववधारणीयौ एतदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापनमिति
न तर्हि वादिना साधनेऽभिहिते दुष्टमेतदित्यभिधायैव प्रतिवादिना
निवर्त्तनीयं मध्यस्थस्तु परमार्थतोदुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य
विचार्य्य जयपराजयाववधारयिष्यति सोऽयं प्रसूय निवृत्तीभूतपिक-
दाम्पत्यापत्यपोषणकृतमहायासवायसव्यसनं समासादयिष्यति मध्य-
स्थोवराकस्तावकदुष्परामर्शप्रकर्षेण । अथोच्यते सम्प्रति विप्रतिपद्यतां
नामापसिद्धान्तेऽप्यसौ किमेतावता पूर्व्वं स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणाभा-
वस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि तदेवादायापसिद्धान्तस्योप-
न्यासो युक्त इति । नैवम् । यदीदानीन्तन्यमनुमतिरस्य नाद्रियते
अस्यामुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव च दूषणप्रवृत्तिस्तदा

पसिद्धान्तस्यापि कुतोऽवकाशः नहि पूर्व्वानुमतस्येदानीमननुमति माश्रित्यैव प्रवर्त्तते नान्यथा। तस्मात् स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभाव मपि वादिनं प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्व मिति द्वितीयानवकाशः। यस्य तु सौगतादेर्म्मतेऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रत्यवश्यं साधनीयमेवास्य दूषणत्वम्। नच वाच्यं योऽपसिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघातएवाभिधेयः दर्शनविशेषं स्वी-कुर्व्वता प्रथमं तद्दर्शनान्तर्निवेशितः प्रतिवन्दीदूषणत्वादेस्तेन स्वीका-रात् पश्चात्तस्यैवास्वीकारे स्वावेतौ स्वीकारास्वीकारावेकैकस्य व्याहृ-ताविति। यद्ययमपसिद्धान्तात्मैव व्याघातः तदापसिद्धान्तदूषणत्वेपि विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमव्युदस्य नाभिधातुं युक्तः। अथ दूषणान्तर मयं व्याघातोऽपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावन स्तदा सार्व्व-त्रिकापसिद्धान्तोदाहरणोऽयमेवास्तु किमपसिद्धान्तस्य दूषणत्वाङ्गी-कारेण। किञ्चैवमपसिद्धान्त उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्त्युपजात या मपसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघातलक्षणस्यान्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रति-ज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्तत्यागइति। एवं प्रथमं कि-ञ्चिद्दूषणमुक्त्वा तत्परिहारेण दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानि रिति गतं प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः। प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्व्वा-हार्थमेव निग्रहान्तरकथनान्नैष दोषइति चेन्न पूर्व्वनिग्रहपरिहार मप्रतिपत्ति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्यासस्यायुक्तत्वादिति। न चानेन भयेन भवता व्याघातएवाभिधेयः प्रथमं नापसिद्धान्तइति वाच्य मपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् सर्व्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभि-धानस्यैवमङ्गीकर्त्तव्यत्वात्। नहि कश्चिच्छक्यतेऽवधारयितुं मयाप-सिद्धान्तउद्भाविते नायं विप्रतिपत्स्यत इति। नन्वेवं विप्रतिपन्नं प्रति अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वं प्रसाधनीयमिति। मैवम्। येनाप्यस्वीकार दण्डेन दूषणेन तत्स्वीकारयिष्यसि तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात्। उक्तञ्च सौगतैः नहि ग्रांक्षामया वादी भवन्तीति नापसिद्धान्तो-

निग्रहाधिकरणमिति "विद्वस्य कन्तोर्णतस्य नुबादोवमपश्यतः। विलम्बा वत केनामी सिद्धान्तविषयाग्रहाइति।," तत्र कश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः यदाहि चणभङ्गसाधनप्रयोक्ता अस्फूर्त्तिमता स्थिरवादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा किं कुर्य्यात्। प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत् एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रममप्युद्भावयेदेव अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रमयोः विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः न चैकपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम तस्मात् चणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणापोहादिसमस्तस्वीकारः तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहारइति सर्व्वज्ञोऽपि नान्यथा प्रमातुं चमः। नच समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे स्वशब्देनाभिधातुमुचितं तदेव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् परिषदनपेक्षितत्वाच। नच तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनुगुणोहः परस्परस्य शास्त्रमनाश्रित्य शक्यः। नच तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा तत्त्वप्रतिपत्तिजयाविति अकामेनापि तदधिकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयमिति। तदेतदपेशलं किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युपगमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते द्वयमभ्युपगम्यं सम्भवति एकं तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्त्तयितुमशक्या यथा प्रमाणादि सर्व्वकथकसिद्धम् इतरत्तु प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चित् यथा चणभङ्गेश्वरादि तत्र यदि प्रथममभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चात्तदनङ्गीकारेऽपि सिद्धान्तत्वस्य व्याघातकत्वेन तस्य भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात् जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात्। नापि द्वितीयः दर्शनभेदनियतं हि चणभङ्गादि यत्कथारम्भेऽप्युपगन्तव्यं तत् किं तदभ्युपगमस्य प्रकृतसाध्यापेक्षाभ्युपायतया उत तन्नान्तरीयकतया। न प्रथमः चणभङ्गसाधनप्रस्तावे अपोहादि परित्यजतः सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः तदभ्युपगमस्य तदनपायत्वात्। अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चान्यो-

ऽविचारस्य निष्पत्तिरेव स्यात् विचारे सति प्रामाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमः तदभ्युपगमे च विचार इति अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवायमपसिद्धान्तो नान्यत्रेति चेन्न योऽहि यदुपायः तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव कुतः तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव युक्तं ननु तदभ्युपगमोऽपि तावता तदुपायः स्यात्, तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणत्वाभ्युपगमे प्रमाणस्योपदर्शयितुमशक्यत्वात् शक्यत्वेऽपि वा तथापि स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्यात् उपायत्वादेव परस्य तथा प्रतीत्युपपत्तेः। अथोच्यते उपेयमुपायेन साधयता उपेयवदुपायस्यापि सत्त्वमुपगन्तव्यमिति पश्चात्तदनुपगमेऽपसिद्धान्तोपन्यासः सावकाशः असत उपायत्वानुपपत्तेः। तदुपायत्वेनोपन्यसनात्तत्सत्त्वाभ्युपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोऽप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यमानस्योपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या कल्पनीयः कल्पितेन तेन श्रूयमाणतत्सत्त्वानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोऽभिधेयः। एवञ्चेति सत्त्वानभ्युपगमस्योपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुक्तामुपजीव्यत्वात् तदुपन्यासमन्तरेणाश्रूयमाणतदीयाभ्युपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् कृतं तदुपजीविना पश्चात्तनेनापसिद्धान्तेन। अतएव न द्वितीयः तन्नान्तरीयकाभ्युपगमोऽपि हि तत्सत्त्वानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्यानुमन्तव्यः तथा च सैव दूषणमस्त्वनभ्युपगमे कृतं तया अभ्युपगमं परिकल्पने नानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति।

एवं निग्रहान्तरे खण्डनमूहनीयम्।

इति खण्डनखण्डखाद्ये निग्रहनिरुक्तौ द्वितीयः परिच्छेदः।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ यान्यवलम्ब्य वक्तृत्वं वाग्व्यवहारास्तेषां सर्व्वनाम्नामर्थाः कथं निर्व्वाच्याः । तथाहीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः किं शब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा स्यात् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाण मित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्यं भवति तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः अत एव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्र त्वात् । अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत् कुत्स्यते भवता अन्यथा वा । अन्यथा चेदेवं तदुद्भावनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । नापि प्रथमः प्रमाणस्य साध्यासाधकस्येति व्याघातात् गौणोऽयं प्रमाणशब्दइति चेन्न प्रमाणत्वयोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगः तदा गौणत्वव्याघातः मुख्यत्वात् । अथ प्रमाणाभासे तदा अवन्तदुद्भावनया ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सितइत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात् ईश्वरसद्भाव इति च विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सितएव साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च भवता नाभ्यधायि अतो न्यूनत्वं दोषः । नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किं शब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तत् अयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तर-

मापद्येत यद्विषयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तत्र प्रमाणशब्देनाभिहितमेव । अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दो विशेषपर स्तथोत्तरवाक्येऽपि । कोऽसौ विशेष इति चेन्न पूर्व्ववदुक्तत्वात् अथापि प्रश्नस्य विशेषो विषयः किं शब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात् तथा च सति विशेषेणैवोत्तरं स्यात् । स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्रमनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिरत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्य्यं तस्मात् का सावसाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवंविधाः प्रमाणपादइति नैतदेवं यतोऽत्रापि विशेषइत्येवोत्तरं यथा प्रश्नवाक्य गतस्य विशेषशब्दस्य सर्व्वतो व्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्य्यं तथोत्तरवाक्यस्थितस्यापि एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्न वाक्यस्य तात्पर्य्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तामुक्तम् अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभिप्रायः अत्रार्थेऽनुमानं प्रमाणमितरद्वेति । अत्राप्यनुमानमित्युत्तरमस्माकं किं तदनुमानमिति चेत् । अयमपि प्रश्नोऽनुमानमात्रविषयः उत तद्विशेषविषयइति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति । अत्र च संग्रहश्लोकौ । "यथाविधं यं विषयं नियस्य प्रश्नस्य निर्व्वक्ति परो यथोक्त्या । वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथाविधोऽर्थः । प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो वाचा तथा चैव भवेन्निरुक्तः । इदं त्वयाप्याश्रितमेतयैव गिरा स्वपृच्छाविषयस्य वक्त्रा ॥" प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयतार्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा च ज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता तत्र ज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदयथार्थं यथार्थं वा स्यात् यथार्थञ्चेत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीय-

यथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तेनापि प्रमाणेन स्वोक्तस्येश्वरसद्भाव उपस्थाप्यतइत्यनायासेनैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः । यथा यथार्थं तथायथार्थज्ञानविषये यत्नवानिति यथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छतोवाञ्छितं तदा कथं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेकमयथार्थज्ञानोत्पादनकुशलोयस्यैवं तत्र मिथ्याज्ञानजनकीभवता परमनुत्पादयतु वयं तु यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारोमिथ्या ज्ञाने यत्नवैयर्थ्यात् किमिच्छ नियुज्यते मयीति । अथ मदीयस्य यथार्थज्ञानस्य योविषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयोभवता नियता मिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृगर्थे भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयोभवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् । अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुसन्धानेन त्वया यथार्थज्ञानं तवोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवान्नियुज्यतइति । नैवम् यदीश्वरसद्भावविषयोभवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतः तस्य प्रमाणत्वं यस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः प्रत्युत ईश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणनीयमिति । स्यान्मतम् ईश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं ननु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशेषोप्यभिमतइति न ज्ञापनमात्रस्याप्रमाण ज्ञानमात्रस्याप्युपपत्तेः तत्र स्वाधीने कथं परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषञ्जनीयम् । स्यादेतत् यस्मीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽस्माकं तेनैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता तन्निरवकाशमिति नैतदस्ति एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषयईश्वरसद्भावस्तत्र सर्व्वैव संशयानस्य

भवतः प्रश्नोऽयं ननु विप्रतिपन्नस्येति । स्यात् तथाच स्वीकुरु शिष्यभावं प्रसादय चिरं परमगुरुमुपासितव्यान् केशलाभक्ते संशयमिति विप्रतिपन्नाएव वयमाचार्य्यैः संशयोऽभ्राक्तमिति चेत् तर्ह्यं यथार्थैककोटयएव वयं कार्य्यानुरोधात्तु संशयमात्मन्यामहइत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोऽपराधः कृतो भवता यथार्थमयथार्थं वेति विकल्पोत्थयन्त्रा दूषणीयम् । एतेनानध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयमव्यभिचारविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात् परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायात् ।

एवमीश्वराभिसन्ध्यादावपि तत्तत्स्थाने तिष्ठत्सर्व्वनामान्तरव्याख्यानमनुसर्त्तव्यम् ।

इति खण्डनखण्डखाद्ये सर्व्वनामार्थानिरुक्ति
तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चिन्मानं वक्तव्यमिति चेत् किं पुनर्भावत्वं विधित्वमिति चेन्न पर्य्यायाप्रश्नात् । स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथाभावात् प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च । अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न अभावोघटस्यास्तीति प्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । नास्तीतिप्रतीति विषयत्वेपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः । अस्तीति धात्वर्थो वा शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः तस्यानिरुक्तेः । सत्ता तदर्थ इति चेन्न सामान्यादीनां तदभावादभावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम् । नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेर्निरस्तत्वात् वर्त्तत इत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात् । सोप्यस्ति पर्य्याय इति चेन्न उभयसाधारणैकार्थनिर्व्वचनमन्तरेण पर्य्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । यत्रैकस्यास्तिपदप्रयोगः तत्रैवापरस्य वर्त्तत इति प्रयोगात् । सामान्येन तावत् पर्य्यायत्वं शक्याधिगममिति चेन्न प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्य्यायत्वात् यत्न त्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्व्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः स एवार्थो भावत्वमुच्यतां किं शब्दोल्लेखगवेषणया । अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न व्यवच्छेद्यासम्भवेनापरपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वाङ्गीकाराच्च । तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो नास्तीति भावस्याप्रतीतिरिति चेन्न तावतापि लक्षणानिरुक्तेः । अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात् । नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यं अभावो नास्तीतिप्रतीतेर्निर्व्विषयत्वप्रसङ्गाच्च नहीयं भावविषया भवत्यपि परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात् ।

साध्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात् । नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न ग्राह्यग्राः प्रतीतेः सम्भवात् आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिनियतं संसर्गावबो-धनात् अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । प्रत्यक्षप्रतीति स्तथा विवक्षितत्वाद्यमदोषइति चेन्न सर्व्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गी कारात् सेश्वरपक्षे सर्व्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न तेन तेषामपरस्परविषयात्म-तया ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न विधिरूपत्वस्यानिर्व्वचनीयत्वात् । यत्परप्रतिषेधात्मकतया शब्दे-नापि बोध्यते तत्तावत् भावरूपमिति चेन्न परपदवैयर्थ्यात् तत्त्यागेऽ-प्यवाच्यत्वादित्वापत्तेः । सुरभि चन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभागवत् तत्र वा चाक्षुषत्वं भविष्यतीति चेन्न तथाविधेनैव विषयेण विशिष्टा-या बुद्धेर्विषयविशेषणत्वात् ग्रहे स्वाश्रयेऽप्यंशतः स्यात् । तेनोपलक्षि-ताया स्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावस्य तथात्वापत्तेः । यदेवंविधं तद्भावरूपमिति यदतेवंविधत्वाद्भावत्वमन्यदाश्रम् अभेदे यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः । अस्योपलक्षणत्वे चोप-लक्ष्यस्यान्यस्य वाच्यत्वात् अस्यैव भावार्थत्वेनाभावो नास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात् । भिन्नञ्च भावत्वं न सम्भ वति यत्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्स्वात्मव्यक्ति भेदो वा अस्ति चेदात्मनि वृत्तिविरोधः नास्ति चेत्तत्स्यान्यप्रतिषेधमु-खेन चाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गइति ।

नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापन्नइति चेत् अभावत्वं किमधीयते निषेधात्मकत्वमिति चेत् तद्यदि प्रतिषेधात्मक-त्वं तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिषेधात्मकत्व-स्वीकारात् । अथाभावत्वमेव तदा न निरूप्यते पर्य्यनुयोगः एतेन निषेध मुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् । भावविरोधित्वमिति चेन्न सर्व्व भावविरोधित्वं तद्विशेषविरोधित्वं वा । नाद्यः असिद्धेः नहि घटा भावो भूतलादि विरुणद्धि । न द्वितीयः भावानामपि केषाञ्चित्तथा-